

חינוך פיננסי בישראל ובעולם

ד"ר איתי אשר ז"ל

ירדן וייס

נוי סבג

ינואר 2021

תוכן עניינים

5-3	אוריינות פיננסית
	חינוך פיננסי במערכות חינוך בעולם
11-6	
11-12	אוריינות פיננסית במערכת החינוך בישראל
21-12	עדויות מחקריות ליעילותו של החינוך הפיננסי
25-21	נקודות נוספות למחשבה לקראת יישום של חינוך פיננסי
28-26	סיכום התובנות על חינוך פיננסי, בדגש על ילדים ובני נוער
29	
	נספח א תוצאות מבחן פיזה 2015 באוריינות פיננסית
30	נספח ב ממוצע הציונים באוריינות פיננסית במדינות המשתתפות במבחן פיזה
31	נספח ג הציון הממוצע בישראל באוריינות פיננסית לפי מגזר שפה ולפי רקע חברתי-תרבותי-כלכלי
33-32	נספח ד מידע זמין באנגלית על חינוך פיננסי
34	נספח ה תיאור התוכן, ההקשר והתהליכים הרלוונטיים לאוריינות פיננסית של בני נוער
35	נספח ו מתאר כללי ליישום תוכנית לאומית לחינוך פיננסי לילדים ולנוער
36	נספח ז מתאר למיקוד של מחקר עתידי בתחום של חינוך פיננסי
40-37	נספח ח מידע זמין על חינוך פיננסי

הקדמה

מסמך זה מבקש לסקור את נושא החינוך הפיננסי בישראל ובעולם באמצעות בחינת ההגדרה והרכיבים של חינוך פיננסי, מצב החינוך הפיננסי בישראל ובעולם כיום, וכמו כן לדון בביקורת על המצב הנוכחי. זאת ועוד: המסמך יציג דרכים וחומרים חינוכיים הזמינים כיום בנושא החינוך הפיננסי.

תודה מיוחדת לד"ר אייל כרמל מהמרכז לפנסיה, ביטוח ואוריינות פיננסית באוניברסיטת בן גוריון בנגב, אשר ליווה והאיר את תהליך כתיבת הסקירה.

אוריינות פיננסית

אוריינות פיננסית: הגדרה

אוריינות פיננסית היא ידע והבנה של רעיונות ומושגים פיננסיים, כגון ריבית ואינפלציה, ושליטה במיומנויות כלכליות בסיסיות ויישומן בהתנהלות קונקרטית. למשל, הבנת נוסח חוזה לצורך חתימה עליו.¹ המושג כולל גם את המוטיבציה והביטחון ליישם את הידע וההבנה כדי להחליט החלטות יעילות בטווח רחב של הקשרים כלכליים בתוך שיפור הרווחה הכלכלית של היחיד ושל החברה.² סקירת ספרות בנושא חינוך פיננסי שערך המרכז למידע ומחקר בכנסת (ממ"מ) מציעה לחלק את החינוך הפיננסי לשישה תחומים מרכזיים (ראו גם נספח ה):³

1. יסודות פיננסיים וחשבונות בנק
2. חסכונות והשקעות
3. ניהול משק בית
4. פרישה ופנסיה
5. ביטחונות וניהול סיכונים
6. אשראי וחוב

¹ הרשות הארצית למדידה והערכה בחינוך (ראמ"ה) (יולי 2014). פיזה 2012 - אוריינות בקרב תלמידים בני 15 במדעים, בקריאה ובמתמטיקה, בפתרון בעיות ובאוריינות פיננסית, מבט ישראלי. נדלה מהאינטרנט בפברואר 2020: http://meyda.education.gov.il/files/Rama/PISA_2012_Report_ed_f_nh.pdf

² OECD (2017). *PISA 2015 Results (volume IV): Students' financial literacy*, PISA, OECD publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264270282-en>

ראו גם: הדו"ח של ראמ"ה מ-2014 על ממצאי פיזה 2012.

³ פידלמן א' (2010). הכללת החינוך הפיננסי בתוכנית הלימודים בבתי ספר תיכוניים – סקירה משווה. מרכז המחקר והמידע של הכנסת. נדלה מהאינטרנט בינואר 2020: <http://m.knesset.gov.il/Activity/Info/mmm/Pages/document.aspx?docId=e14f6b58-e9f7-e411-80c8-00155d010977&businessType=1>

לעומת זאת, מכון ברוקינגס⁴ מציע ארבע גישות מסורתיות לחינוך פיננסי: לפי הגישה הראשונה, על המעסיק מוטלת האחריות לחינוך פיננסי של העובד, לרוב באמצעות סמינרים המוצעים לו (בהשתתפות מרצון של המועסק) או מידע כתוב, והמידע ברובו עוסק בחיסכון לפנסיה. הגישה השנייה גורסת כי האחריות מוטלת על המדינה ועליה לספק ידע בנושא צרכנות ואחריות כלכלית לתלמידי תיכון.⁵ לפי הגישה השלישית, על החינוך הפיננסי להיות מופקד בידי יועצי קרדיט ומשכנתאות, ולפיכך עליו להתבצע לרוב בפגישות פרטניות ולעסוק בניהול חובות או הלוואות. הגישה הרביעית והאחרונה רואה את החינוך הפיננסי כחלק מאחריות הקהילה, ולכן מציעה שמוסדות קהילה כמו ארגונים ללא מטרות רווח, מוסדות דת ובנקים יעבירו סדנאות ותוכניות לקהילה בנושאים הקשורים לחינוך פיננסי, כמו למשל ניהול חובות וחסכוניות.

בסקירת ספרות של מרכז המחקר והמידע של הכנסת ומתוך מקורות נוספים עולה כי התמורות הכלכליות שהתרחשו בשדה הבין-לאומי בעשורים האחרונים, ובעיקר בשלושת העשורים האחרונים של המאה ה-20, שינו את פני המערכת הכלכלית העולמית. בעקבות כך מוטלת על כתפיהם של האזרחים אחריות כלכלית גדולה יותר מאשר בעבר ועליהם להתמודד ולהכריע בסוגיות כלכליות כבדות יותר.⁶ לדוגמה, בעבר הייתה האחריות לניהול הפנסיה בידי המעביד, אך כיום גם האזרחים עצמם שותפים בניהולה. לפיכך, לאוריינות פיננסית חשיבות רבה בחיי האזרחים, וזו עשויה לצמצם התנהגות פיננסית רבת סיכון ולהוביל למוכנות כלכלית גבוהה יותר לפנסיה.⁷

מדינות וארגונים בין-לאומיים רבים זיהו בשנים האחרונות את חשיבותה של האוריינות הפיננסית והם אף פועלים לקידומה בסדר היום האזרחי, במטרה לשפר את המיומנויות וההתנהלות הכלכלית של האזרחים. בתוך תהליכים אלו, אוכלוסיית המבוגרים היא קהל היעד להקניית החינוך הפיננסי. עם זאת גוברת כיום המודעות לחשיבות של חינוך פיננסי בקרב בני נוער בפרט, מתוך ההבנה כי אלו יגדלו בעוד שנים אחדות להיות אותם אזרחים בוגרים שמתמודדים עם החלטות כלכליות.⁸ לחינוך פיננסי עבור בני נוער הצדקות נוספות, ביניהן העובדה שבמדינות מסוימות בתום שנות חינוך החובה

Gale, W. G., & Levine R. (2010, October 01). *Financial literacy: What works? How could it be more effective?* Retrieved from the Brookings institution website:

<https://www.brookings.edu/research/financial-literacy-what-works-how-could-it-be-more-effective/>
Solomon, G. E., Nhete, T., & Sithole, B. M. (2018). The case for the need for personal financial literacy education in Botswana secondary schools. *SAGE Open*, 8(1), 2158244017753867

Lusardi, A. (2015). Financial literacy skills for the 21st century: Evidence from PISA. *Journal of Consumer Affairs*, 49(3), 639-659

Von Gaudecker, H.M. (2015). How does household portfolio diversification vary with financial literacy and financial advice? *The Journal of Finance*, 489-507

Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2017). How ordinary consumers make complex economic decisions: Financial literacy and retirement readiness. *Quarterly Journal of Finance*, 7(03), 1750008

Allgood, S., & Walstad, W. B. (2016). The effects of perceived and actual financial literacy on financial behaviors. *Economic Inquiry*, 54(1), 675-697

Lusardi, A. (2015). Financial literacy: Do people know the ABCs of finance? *Public Understanding of Science*, 24(3), 260-271

Brown, A., Collins, J. M., Schmeiser, M.D., & Urban, C. (2014). State mandated financial education and the credit behavior of young adults

Berry, J., Karlan, D., & Pradhan, M. (2018). The impact of financial education for youth in Ghana. *World Development*, 102, 71-89

יצטרכו התלמידים להחליט אם לקחת הלוואות עבור לימודי המשך ("student loans").⁹ יתר על כן, מחקרים שנערכו לאחרונה בארצות הברית מראים כי בני נוער משקיעים בפעילות צרכנית זמן רב יותר מאשר בפעילויות אחרות, למשל קריאה.¹⁰ לאור זאת קיימת המשגה נוספת של אוריינות פיננסית אשר רלוונטית לטווח גילים רחב במיוחד ומתייחסת ליכולת של אדם לנהל כספים.¹¹ אפשר לפרק יכולת רחבה זו לחמש קטגוריות מרכזיות:

1. ידע על אודות מושגים פיננסיים
2. יכולת ליישם את הידע הקשור לאותם מושגים פיננסיים
3. יכולת לנהל ענייני כספים אישיים
4. מיומנות בקבלת החלטות כלכליות מתאימות
5. ביטחון בתכנון יעיל המותאם לצרכים כלכליים עתידיים

כלפי גישה זו, אוריינות פיננסית מוגדרת כמידה שבה אדם מבין מושגים פיננסיים מרכזיים ואוחז ביכולת ובביטחון לנהל עניינים כלכליים אישיים דרך קבלת החלטות הגיונית בטווח הקרוב וכן תכנון כלכלי בטווח הרחוק, בתוך התחשבות בתנאים כלכליים ואירועי חיים משתנים. הגדרתו מתיישבת עם ההגדרה של חינוך פיננסי לפי ה-OECD: התהליך שבמסגרתו צרכנים (או משקיעים) משפרים את ההבנה שלהם לגבי תוצרים ומושגים כלכליים ודרך מידע, הנחיה או עצה אובייקטיבית מפתחים את המיומנויות והביטחון כדי להפוך למודעים יותר לסיכונים ולאפשרויות כלכליות, להחליט החלטות מודעות, לדעת היכן להשיג עזרה ולנקוט פעולות יעילות אחרות במטרה לשפר את רווחתם הפיננסית.¹²

מתוך הבנת חשיבות החינוך הפיננסי, הקים ה-OECD גוף האמון על נושא זה. בפרסומיו מודגשות המטרות והחשיבות של אוריינות פיננסית לחיים של מתבגרים בני 15:¹³

1. צורך ביצירת סדרי עדיפויות ותכנון הוצאות.
2. יצירת הבנה באשר למשמעות ארוכת הטווח של חלק מרכישותיהם.
3. פיתוח ערנות להונאות אפשריות והבנת המשמעות של סיכון וביטוח.
4. בניית יכולת קבלת החלטות מודעות לגבי אשראי.

OECD (2017). *PISA 2015 Results (volume IV): Students' financial literacy*, PISA, OECD publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264270282-en>.⁹

פידלמן א'. (2010). הכללת החינוך הפיננסי בתוכנית הלימודים בבתי-ספר תיכוניים –סקירה משווה. מרכז המחקר והמידע של הכנסת. נדלה מהאינטרנט בינואר 2020: <http://m.knesset.gov.il/Activity/Info/mmm/Pages/document.aspx?docId=e14f6b58-e9f7-e411-80c8-00155d010977&businessType=1>

Lusardi, A. (2015). Financial literacy skills for the 21st century: Evidence from PISA. *Journal of Consumer Affairs*, 49(3), 639-659.

Remund, D.L. (2010). Financial literacy explicated: The case for a clearer definition in an increasingly complex economy. *Journal of Consumer Affairs*, 44(2), 276-295.¹¹

OECD (2006). Improving financial literacy: Analysis of issues and policies, *Financial market trends*, vol. 2005/2, <https://doi.org/10.1787/fmt-v2005-art11-en>.¹²

גם מקורות עדכניים יותר משתמשים בהגדרה זו, לדוגמה:

Opletalová, A. (2015). Financial education and financial literacy in the Czech education system. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 171, 1176-1184.

OECD (2017). *PISA 2015 Results (volume IV): Students' financial literacy*, PISA, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264270282-en>.¹³

חינוך פיננסי במערכות חינוך בעולם

תוצאות מבחן פיזה 2012 – פרק האוריינות הפיננסית

במבחן פיזה 2012 כללה ישראל בסוללת המבחנים גם את המבחן בנושא אוריינות פיננסית. בדומה למדינות רבות אחרות, גם בישראל נתגלה קשר בין מצב חברתי-כלכלי לבין התוצאות במבחן האוריינות הפיננסית.¹⁴ בתוצאות הפיזה נמצא פער גדול בין ההישגים של תלמידים בבתי ספר דוברי עברית לבין ההישגים בבתי ספר דוברי ערבית. בקרב התלמידים בבתי הספר דוברי העברית לא ניכרו הבדלים בין-מגדריים ואילו בבתי ספר דוברי ערבית היה יתרון לטובת הבנות. ממצא זה עשוי לשקף בחלקו את העובדה כי קיימים פערים עקביים בהישגים לטובת הבנות בבתי ספר דוברי ערבית גם בתחומים אחרים של מבחני פיזה כמו קריאה ומתמטיקה: במבחן פיזה 2012 השיגו הבנות במסגרות דוברות ערבית בממוצע במבחן המתמטיקה 9 נקודות יותר מן הבנים, ו-72 נקודות יותר מן הבנים במבחן הקריאה.¹⁵

להלן המסקנות המרכזיות מדו"ח פיזה 2012 בנושא אוריינות פיננסית (ראו גם נספחים א ו ג):

- בתחום אוריינות פיננסית, הציון הממוצע של ישראל הוא 476 נקודות וממוצע זה נמוך ב-24 נקודות מהממוצע של מדינות ה-OECD שהשתתפו במחקר.¹⁶
- בישראל קיים שיעור גבוה של תלמידים מצטיינים באוריינות פיננסית - 9%, שיעור הדומה לשיעור הממוצע במדינות ה-OECD שהשתתפו - 10%.
- בישראל נמצא שיעור גדול יחסית של תלמידים מתקשים באוריינות פיננסית - 23% לעומת 15% בממוצע מדינות ה-OECD שהשתתפו.
- קיים פער גדול מאוד של 108 נקודות (כסטיית תקן שלמה) בממוצע הציונים של התלמידים הלומדים בבתי ספר דוברי עברית לעומת תלמידים הלומדים בבתי ספר דוברי ערבית.
- הישגי דוברי העברית באוריינות פיננסית דומים מאוד לממוצע במדינות ה-OECD שהשתתפו - 503 ו-500 נקודות, בהתאמה.

¹⁴ הרשות הארצית למדידה והערכה בחינוך (ראמ"ח) (יולי 2014). פיזה 2012 - אוריינות בקרב תלמידים בני 15 במדעים, בקריאה ובמתמטיקה, בפתרון בעיות ובאוריינות פיננסית, מבט ישראלי. נדלה מהאינטרנט בפברואר 2020: http://meyda.education.gov.il/files/Rama/PISA_2012_Report_ed_f_nh.pdf שם.

¹⁵ במבחן פיזה באוריינות פיננסית, טווחי ציונים שונים מייצגים רמות בקיאות שונות כך שהציון המזערי עבור רמת בקיאות 1 הוא 326 והציון המזערי עבור הרמה המרבית ביותר, רמה 5, הוא 625. הממוצע של ישראל תואם את רמת בקיאות 3 אשר ציוניה נעים בין 475-549. במסמכים רבים לא מצוין טווח הציונים הכוללני אלא טווחי ציונים לכל רמה. שיטת הניקוד מורכבת כי ישנו ניקוד שונה עבור פריטים המתאימים לרמות שונות, ואפשר גם לקבל ניקוד חלקי. למידע נוסף ראו:

OECD (2017). *Student performance in financial literacy: PISA 2015 Results (volume IV): Students' financial literacy*, OECD publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264270282-7-en>.
OECD (2012). *PISA 2012 Financial literacy assessment framework*, Retrieved from OECD website: <https://www.oecd.org/pisa/pisaproducts/46962580.pdf>

כדי לספק תמונה מלאה לתוצאות המבחן באוריינות פיננסית, יש מקום לציין גם את תוצאות מבחני הפיזה במתמטיקה ובקריאה בישראל ב־2012, שכן אלו משתקפים במידה רבה במבחן האוריינות הפיננסית:

- הציון הממוצע של ישראל במתמטיקה ובקריאה נמוך ב־28 נקודות וב־10 נקודות בהתאמה מהממוצע של מדינות ה־OECD שהשתתפו במחקר.
- שיעור המצטיינים בישראל במתמטיקה ובקריאה הוא 9% ו־10% בהתאמה, באופן דומה יחסית לשיעור הממוצע במדינות ה־OECD – 12% ו־8% בהתאמה.
- שיעור התלמידים המתקשים בישראל במתמטיקה הוא גדול יחסית – 34% לעומת שיעור המתקשים בממוצע מדינות ה־OECD שעומד על 23%. גם בתחום הקריאה קיים פער, אם כי נמוך יותר, בשיעור המתקשים בישראל שעומד על 24% לעומת שיעור המתקשים בממוצע מדינות ה־OECD שעומד על 17%.
- במתמטיקה ובקריאה קיים פער גדול מאוד של 101 נקודות ו־109 נקודות בהתאמה (סטיית תקן שלמה או יותר) בין בתי הספר דוברי העברית לבין בתי הספר דוברי הערבית.
- הציון הממוצע במתמטיקה בקרב בתי ספר דוברי עברית הוא 489, בדומה לממוצע מדינות ה־OECD אשר עומד על 494. הציון הממוצע בקריאה בקרב בתי ספר דוברי עברית הוא אף גבוה יותר מממוצע מדינות ה־OECD ב־14 נקודות.

אפשר לציין כי גם במבחן פיזה מ־2018 נותרו מגמות אלו במתמטיקה ובקריאה בעינין.¹⁷

תוצאות מבחן פיזה 2015 – פרק האוריינות הפיננסית

בשנת 2015 שוב כלל מבחן פיזה פרק בנושא אוריינות פיננסית. פרק זה היה וולונטרי וחלק מהמדינות החליטו שלא לכלול אותו, ביניהן ישראל.¹⁸ נתונים מהמבחן מראים כי בני נוער רבים פעילים מבחינה פיננסית. לדוגמה, רבים מהם משתמשים במוצרים פיננסיים דיגיטליים, כמו תשלומים דרך האינטרנט או דרך הטלפון הסלולרי. 56% דיווחו כי הם מחזיקים בחשבון בנק, 19% מהם מחזיקים בכרטיס אשראי ו־64% מהם מרוויחים כסף מעבודה כלשהי. על אף פעילותם הפיננסית הנרחבת של בני גיל זה, במבחן נמצא כי 22% מהתלמידים שנבחנו חסרי מיומנויות פיננסיות בסיסיות ורק 31% פחות מאחד מכל שלושה תלמידים – בעלי מיומנויות לנהל חשבון בנק (ראו נספח ב).

עוד עולה מהמבחן כי תלמידים אשר דנים עם הוריהם בענייני כספים לפחות אחת לחודש או אחת לשבוע הם בעלי אוריינות פיננסית גבוהה יותר בהשוואה לתלמידים שכמעט אינם דנים על ענייני כספים עם הוריהם או לכאלו שדנים בכך באופן יום-יומי. נתון זה אינו מושפע ממשנתה הסטטוס הכלכלי-חברתי. לאור זאת עולה הטענה כי להורים תפקיד חשוב בפיתוח האוריינות הפיננסית של

¹⁷ הרשות הארצית למדידה והערכה בחינוך (ראמ"ה) (דצמבר 2019). פיזה 2018 – אוריינות בקרב תלמידים בני 15 במדעים, בקריאה, מתמטיקה ומדעים, מבט ישראלי. נדלה מהאינטרנט בפברואר 2020: http://meyda.education.gov.il/files/Rama/PISA_2018_Report.pdf
¹⁸ Ibid.

ילדיהם, דרך מעורבות ישירה מעבר להקצאת משאבים. תוצאות אלו תואמות את אלו של מחקרים קודמים שלפיהם איכות התקשורת בין ההורים לילדים בנוגע לכסף היא בעלת השפעה משמעותית על היכולת של הילד להתנהל מבחינה כלכלית, אף יותר מקבלת דמי כיס.¹⁹ כדי לפתח הבנה מעמיקה על אופן השימוש הנכון בכסף, נראה שיש צורך לשלב בין אחריות על כסף לבין הנחיה של ההורים באשר לאופן השימוש בו.

ממצאים אלו תואמים את תיאוריית החברות הצרכנית שלפיה ילדים ומתבגרים מפתחים גישות, ידע, מיומנויות והתנהגויות צרכניות בהשפעת סוכנים כמו הורים, עמיתים ובית הספר, כאשר ההורים נחשבים לגורם המשפיע ביותר.²⁰ גורם נוסף שנמצא כבעל השפעה משמעותית על ההתנהגות הצרכנית של בני נוער בעשורים האחרונים הוא כמובן המדיה, כגון אינטרנט, טלוויזיה וכדומה.²¹

נתונים נוספים ממבחן פיזה מסייעים להבין את ההשפעה של ההקשר המשפחתי על אוריינות פיננסית. מן המבחן עולה כי למיומנויות פיננסיות מתאם גבוה עם רקע חברתי-כלכלי משפחתי: בהשוואה לתלמידים מרקע חברתי-כלכלי נמוך, תלמידים ממשפחות מבוססות מובילים ביתרון של 89 נקודות במבחן. נוסף על כך לתלמידים מרקע מבוסס סיכוי גבוה יותר להיות בעלי חשבון בנק ובהשוואה בין תלמידים בעלי חשבון בנק לתלמידים ללא חשבון בנק, המגיעים מאותו מצב חברתי-כלכלי, לתלמידים בעלי חשבון בנק קיים יתרון בביצוע מבחני אוריינות פיננסית. ממצאים אלו תואמים לנתוני מחקר דרום קוריאני שגילה מתאם בין רמת הביצוע במבחן אוריינות פיננסי לבין בעלות על חשבון בנק.²² חשבון בנק הוא כאמור נקודת פתיחה מיטיבה אך איננה מספיקה כדי להיות בעל רמת אוריינות פיננסית מספקת במבחן פיזה, שכן, כפי שצוין, כשני שליש מתוך התלמידים שהם בעלי חשבון בנק הם מתחת לרמת הבקאות המזוהה עם יכולת לנהל חשבון בנק כהלכה.

אומנם מתאם כשהוא לעצמו אינו מעיד על סיבתיות, אולם הנתונים שלפיהם קיים קשר חיובי בין ביצוע במבחן לבין בעלות על חשבון בנק או קבלת מתנות כספיות עשויים להעיד כי סוג מסוים של ניסיון בניהול כספים יכול להעניק לתלמידים מרקע מבוסס יותר הזדמנות לשפר את רמת האוריינות הפיננסית שלהם. גם לאחר שלוקחים בחשבון יכולות במתמטיקה ובקריאה וכן כשמשווים תלמידים בעלי מאפיינים אישיים דומים כמו מצב כלכלי-חברתי ומגדר, תלמידים שמקבלים כסף כמתנה מובילים ביתרון של 13 נקודות במבחן. ההורים ככל הנראה מעורבים

Beutler, I., & Dickson, L. (2008). Consumer economic socialization. *Handbook of consumer finance research*, 83-102.

Xiao, J. J., Ford, M. W., & Kim, J. (2011). Consumer financial behavior: An interdisciplinary review of selected theories and research. *Family and Consumer Sciences Research Journal*, 39(4), 399-414.

Xiao, J. J., Ford, M. W., & Kim, J. (2011). Consumer financial behavior: An interdisciplinary review of selected theories and research. *Family and Consumer Sciences Research Journal*, 39(4), 399-414.

Sohn, S. H., Joo, S. H., Grable, J. E., Lee, S., & Kim, M. (2012). Adolescents' financial literacy: The role of financial socialization agents, financial experiences, and money attitudes in shaping financial literacy among South Korean youth. *Journal of Adolescence*, 35(4), 969-980.

Sohn, S. H., Joo, S. H., Grable, J. E., Lee, S., & Kim, M. (2012). Adolescents' financial literacy: The role of financial socialization agents, financial experiences, and money attitudes in shaping financial literacy among South Korean youth. *Journal of Adolescence*, 35(4), 969-980.

בהתנסויות כלכליות כאלו, שכן הם אלו שכנראה העניקו לילדיהם כסף דרך דמי כיס או מתנות, פתחו להם חשבון בנק ולימדו אותם כיצד לעשות זאת. מעבר לכך, תלמידים מרקע כלכלי מבוסס נוטים לדון יותר עם הוריהם על ענייני כספים בהשוואה לתלמידים מרקע מוחלש.

באופן מפתיע, רווח כספי של התלמידים מעבודה (סוג ניסיון אשר רווח במידה רבה יותר בקרב תלמידים מרקע מוחלש), דווקא מקושר עם רמות אוריינות פיננסית נמוכה יותר, גם כאשר לוקחים בחשבון מאפיינים אישיים נוספים של התלמיד כמו רקע חברתי-כלכלי וכן הזמן שהושקע בלמידה של אוריינות פיננסית. ייתכן כי סוג הניסיון הכלכלי או ההנחיה ההורית הנלווית אליו יכולים להוות גורמים משפיעים בפיתוח האוריינות הפיננסית ולא רק ההתנסות בניהול פיננסי בפני עצמו.

מתוך ממצאי הפיזה עולה כי קיים מתאם משמעותי בין אוריינות פיננסית ליכולות במתמטיקה ובקריאה, ובשני תחומים אלו קיימים הבדלים בין תלמידים מרקע חברתי-כלכלי נמוך לעומת תלמידים מרקע מבוסס. לדוגמה, לתלמידים מרקע חברתי-כלכלי נמוך יש סיכוי גדול פי 4 או יותר להיות ברמות הבקיאיות הנמוכות ביותר (0 או 1) בקריאה ובמתמטיקה בהשוואה לתלמידים מרקע מבוסס.²³ חשוב לציין כי אומנם היכולות במתמטיקה ובקריאה מצליחות להסביר במידה רבה את ההישגים של התלמידים באוריינות פיננסית, אך עדיין קיימים כמעט כ-40% מהשונות בציוני האוריינות הפיננסית אשר אינם משקפים שני גורמים אלו.

לסיכום, מצטייר כי הפערים בין תלמידים מרקע מוחלש לעומת תלמידים מרקע מבוסס יכולים לנבוע מכמה סיבות אפשריות, בעיקרן: נגישות לסוג ניסיון מסוים בניהול כספי, מידת ההנחיה ההורית וכן פערים ביכולות המתמטיקה והקריאה שמשתקפים גם הם במבחן האוריינות הפיננסית. על בסיס הדוח של ה-OECD, המסקנות מתוך מבחן פיזה 2015 הן:

- יש צורך לתת להורים כלים לחינוך פיננסי בשל תפקיד המפתח שלהם בפיתוח האוריינות הפיננסית של ילדיהם.
- יש לספק לצעירים הזדמנויות בטוחות ללמוד את יסודות החינוך הפיננסי באמצעות התנסות.
- מומלץ לכוון את מרב המאמצים כלפי תלמידים בעלי האוריינות הפיננסית הנמוכה ביותר בתוך לקיחה בחשבון את הפערים הקשורים לרקע החברתי-כלכלי. מוסבר כי חינוך פיננסי יכול לסייע לגשר על פערים באוריינות פיננסית, פערים שנובעים בחלקם מהבדלים חברתיים-כלכליים שעשויים להתבטא בנגישות לחשבון בנק ובנגישות למתנות כספיות.

OECD (2016). *PISA 2015 Results (volume I): Excellence and Equity in Education*, PISA, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264266490-en>

תוכניות לחינוך פיננסי המונהגות כיום בבתי ספר בעולם

עשר מתוך 15 המדינות שכללו את המרכיב של אוריינות פיננסית במבחן פיזה 2015 מיישמות אסטרטגיה לאומית שחלק מהותי בה מכון לקהל יעד של צעירים. מדינות אחדות (בהן אוסטרליה, ברזיל, פרו, קנדה ומדינות מסוימות בארצות הברית) כללו בחלק מהמקצועות הקיימים בתוכנית הלימודים מרכיבים של אוריינות פיננסית (אם כי לא ברור ההיקף של התכנים בתוכנית הלימודים). ישנן 10 מדינות שניסו להעריך את התוכניות של החינוך הפיננסי בבתי הספר כדי לברר האם הן אפקטיביות, אך בהיעדר שיטתיות, איאפשר להסתמך על ממצאיהן. ישנן גם יוזמות חוץ בית ספריות כמו תחרויות, סרטונים, אירועים (שבוע הכסף, יום החיסכון), מוזיאונים ומשחקים שמנסים לתת מענה לצורך בחינוך פיננסי. מצוין כי אלו משמשות בגדר השלמה ליוזמות בית ספריות (ולא כחלופה), וכי יש צורך לבקר גם אותן ולהעריך את ההשפעה שלהן באופן סדיר יותר. באופן ספציפי, אפשר לציין בהרחבה שלוש מדינות aבהן קיימות יוזמות הקשורות לחינוך פיננסי: ארצות הברית, אוסטרליה ובריטניה.²⁴

בארצות הברית קיימת ועדה לחינוך ואוריינות פיננסית (FLEC-Financial Literacy and Education Commission) המורכבת משיתוף פעולה בין יותר מ-20 לשכות פדרליות, לשכת העבודה, מחלקת החינוך, האוצר ועוד.²⁵ נוסף על כך ב-2013 יזם ברק אובמה קידום של מסוגלות פיננסית לצעירים דרך מועצה שתפקידה לייעץ לנשיא כיצד צעירים יכולים לפתח מסוגלות פיננסית בבתי הספר, בבית, בקהילה או במקום העבודה בעזרת הטכנולוגיה. **באוסטרליה**, בדומה לארצות הברית, קיים אתר אינטרנט המיועד לשמש אזרחים ומחנכים בתחום של אוריינות פיננסית.²⁶

בבריטניה, השירות לייעוץ כלכלי מטעם הגוף לחינוך פיננסי ייסד אף הוא אתר אינטרנט הכולל ייעוץ פיננסי. ב-2011 הוערכה מטעם משרד החינוך תוכנית הלימוד הפיננסית הלאומית, ואוסף מומחים המליצו כיצד חינוך פיננסי צריך להיכלל בתוכנית הלימודים כחלק מלימודי מתמטיקה ואזרחות. החל משנת 2014, אוריינות פיננסית נחשבת חלק הכרחי מתוכנית הלימודים בקרב תלמידים בני 11–16.²⁷ לצד תוכני רשות, קיימים תוכני חובה עבור הגילים השונים: בגילי 11–14 תלמידים לומדים על שימוש בכסף, ניהול סיכונים וכן על החשיבות והעשייה של תכנון תקציב; בגילי 14–16 תלמידים לומדים על אודות הכנסות והוצאות, אשראי וחובות, ביטוח, חסכונות ופנסיה, מוצרים ושירותים פיננסיים וכן מתנסים ביישום של הרעיונות דרך שיעורי מתמטיקה, כך שיהיו ברשותם המיומנויות המתמטיות הנדרשות לניהול כספים אישיים. עם זאת, סקירה של מצב החינוך הפיננסי באנגליה מציגה כמה בעיות: המסוגלות הפיננסית בקרב גילי התיכון עדיין נמוכה

²⁴ Igata, M., Nomura, A., & Kamiyama, T. (2014). The need to improve financial and economic education in Japanese schools. *Nomura Journal of Capital Markets*, 5(3).

²⁵ ראו בהמשך המסמך פירוט על אתר האינטרנט שלהם בנספח ד.

²⁶ ראו בהמשך המסמך פירוט על אתר האינטרנט MoneySmart בנספח ד.
²⁷ Long, R., & Foster, D. (2016). *Financial and enterprise education in schools*

יחסית, רוב המורים שמעבירים את התכנים אינם מומחים ואף בעלי הכשרה מועטה בלבד בתחום, ויש היעדר קוהרנטיות וחסך בהערכה מתאימה של תוצאות הלמידה.

בהתאם לכך וכפי שעולה מדו"ח הממ"מ,²⁸ חינוך פיננסי בעולם לרוב אינו זוכה להתייחסות שיטתית ומערכתית מקיפה. על פי הדו"ח, רוב התוכניות לחינוך פיננסי בעולם אינן מותאמות לקהל בני הנוער באופן ספציפי, אולם מתחזקת המגמה להטמעת החינוך הפיננסי בקרב אוכלוסייה זו, הן באמצעות תוכניות ממשלתיות הן באמצעות תוכניות של גורמים פרטיים. עם זאת, רוב התוכניות מתקיימות בשעות הפנאי (במרכזים קהילתיים, באינטרנט ועוד) ורק חלק קטן מהן משולבות בתוכניות הלימודים. גם כאשר משולבת תוכנית לחינוך פיננסי, היא לרוב אינה נלמדת במסגרת מקצוע נפרד.

אוריינות פיננסית במערכת החינוך בישראל

בשנת 2011 הוכנסה תוכנית לחינוך פיננסי²⁹ למערכת החינוך בישראל עבור כיתות י': תחילה כפילוט בתוך 25 בתי ספר וב-2012 הצטרפו עוד כ-70 בתי ספר. כיום, כל בית ספר יכול להגיש בקשה להצטרף לתוכנית במסגרת המגמה למדעי החברה (כלומר, בקשה להקצאת שעות להוראת הנושא). עבור תוכנית זו הוכשרו מורים ייעודיים להוראת הנושא והיא בנויה מ-30 שעות שבועיות - 10 שעות פרונטליות, ו-20 מתוקשבות. התוכנית מורכבת מעשר יחידות לימוד ונוגעת בנושאים כמו תקציב אישי ומשפחתי, הלוואות, חסכונות והשקעות, מיסים ועוד. התוכנית נבנתה בשיתוף פעולה בין מט"ח לבין המועצה הישראלית לצרכנות לצד כותבים חיצוניים נוספים.³⁰ כמו כן, ב-2014 נערכה תחרות קליפים לתלמידים בנושא הגינות בפרסום מטעם משרד החינוך והמועצה הישראלית לצרכנות.³¹

תוכנית לימודית נוספת נהגתה דרך שיתוף פעולה בין הפיקוח על הבנקים בבנק ישראל ומשרד החינוך, אשר חברו יחד ורקמו פעילות להגברת המודעות הפיננסית בקרב בני נוער. הפעילות הועברה במהלך החודשים נובמבר 2017 ופברואר 2018 עבור מאות כיתות ט ברחבי הארץ.³² את התוכנית העבירו בהתנדבות נציגי הבנקים השונים,³³ במטרה להקנות כלים בהתנהלות צרכנית-בנקאית. בין

²⁸ פידלמן א'. (2010). הכללת החינוך הפיננסי בתוכנית הלימודים בבתי-ספר תיכוניים - סקירה משווה. מרכז המחקר והמידע של הכנסת. נדלה מהאינטרנט בינואר 2020:

<http://m.knesset.gov.il/Activity/Info/mmm/Pages/document.aspx?docId=e14f6b58-e9f7-e411-80c8-00155d010977&businessType=1>

²⁹ קישור לאתר התוכנית שפותח על ידי המרכז לטכנולוגיה חינוכית (מט"ח): <https://finance.cet.ac.il/>

³⁰ פרקש ברוך ר'. (4 באפריל, 2011). איך לחסוך מהילדים את המינוס, כלכליסט. נדלה מהאינטרנט בינואר 2020:

<https://www.calcalist.co.il/money/articles/0,7340,L-3513781,00.html>

³¹ <https://finance.cet.ac.il/> תחת "פרויקטים ותחרויות".

³² קישור לאתר בנק ישראל והתוכנית הרלוונטית מ-2018 הנמצאת תחת "חודש מודעות פיננסית": <https://www.boi.org.il/he/ConsumerInformation/ConsumerIssues/Pages/FinancialEducation.aspx>

³³ קישור לסרטון וידאו ביוטיוב על אודות התוכנית, הסרטון הועלה מטעם בנק ישראל ב-13 בדצמבר, 2017:

https://www.youtube.com/watch?v=0_D1qdwB7Zk&feature=youtu.be

הנושאים שנלמדו: תקציב, חיסכון, ריבית, קריאת צ'קים וכרטיסי חיוב.³⁴ בדומה לכך, פיתחה רשת התיכונים "אורט" תוכנית לחינוך פיננסי,³⁵ שבה השתתפו עד כה כ-20,000 תלמידים. מטרת התוכנית היא להקנות לתלמידים כלים וידע שיחזקו את עצמאותם הכלכלית, את תהליך קבלת ההחלטות הפיננסיות ואת השיח הפיננסי עם הוריהם. התוכנית נלמדת במגוון מתודות, ביניהן גם אפליקציות ומשחקים אינטראקטיביים ונוגעת בכמה נושאים, ביניהם הרגלים פיננסיים בריאים, חיסכון והכנסות (לרשימת תוכניות ועזרים לחינוך פיננסי בעברית ואנגלית ראו נספח ח).

Control your Future CLYF) הוא מיזם חברתי-כלכלי סטודנטיאלי שמטרתו ללמד צעירים להתנהל נכון יותר עם הכסף שלהם. קבוצות האוכלוסייה שהיוזמה פונה אליהם הן תלמידים, חיילים וסטודנטים. במיזם כ-40 מרצים והשתתפו בו עד היום כ-2,500 תלמידים, חיילים וסטודנטים.³⁶

עדויות מחקריות ליעילותו של החינוך הפיננסי

ממצאיהם של מחקרים שונים משמשים את הטוענים כנגד החינוך הפיננסי בשל יעילותו המוגבלת. מחקר מ-2002 של צ'וי ועמיתיו,³⁷ בדק את ההשפעה של סמינר חיסכון לפנסיה על עובדים בחברה גדולה.³⁸ בסמינר עסקו במטרות החיסכון, הקצאת נכסים, ניהול הלוואות ועוד. בסיום הסמינר נשאלו העובדים לגבי כוונותיהם לשנות את אופי החיסכון שלהם והתנהגותם נבחנה לאחר כמה חודשים. אומנם רבים חשו שהם רוצים לחסוך יותר ותכננו להגדיל את קצב החיסכון, אך בסופו של דבר רק מעטים פעלו לפי תכנונם אלו. נוסף על כך היו הבדלים מזעריים בהיקף היישום של התכנונים הרצויים בין הקבוצה שהשתתפה בסמינר לבין הקבוצה שלא השתתפה בסמינר. מחקרים שונים שנעשו בעשור שלאחר מכן בארצות הברית מצאו ממצאים דומים.³⁹

המחקר המתואר לעיל אומנם התבצע רק בקרב מבוגרים, אך מסקנתו מחוזקת על ידי פרננדס ועמיתיו בניתוח מטה-אנליזה שערכו בשנת 2014 וכולל מחקרים שנעשו הן בקרב מבוגרים הן בקרב תלמידי תיכון.⁴⁰ המטה-אנליזה בודקת את הקשר בין אוריינות פיננסית וחינוך פיננסי לבין התנהגות

³⁴ קישור לאתר בנק ישראל והמצגת הרלוונטית מ-2018 הנמצאת תחת "מצגת המפגש הראשוני": <https://www.boi.org.il/he/ConsumerInformation/ConsumerIssues/Pages/FinancialEducation.aspx>

³⁵ קישור לאתר חינוך פיננסי מטעם רשת התיכונים "אורט": <https://www.ort.org.il/finaneducatin/>

³⁶ <https://clyf.co.il/>

³⁷ Choi, J. J., Laibson, D., Madrian, B. C., & Metrick, A. (2002). Defined contribution pensions: Plan rules, participant choices, and the path of least resistance. *Tax policy and the economy*, 16, 67-113

³⁸ Choi, J. J., Laibson, D., Madrian, B. C., & Metrick, A. (2002). Defined contribution pensions: Plan rules, participant choices, and the path of least resistance. *Tax Policy and the Economy*, 16, 67-113

³⁹ Hastings, J. S., Madrian, B. C., & Skimmyhorn, W. L. (2013). Financial literacy, financial education, and economic outcomes. *Annu. Rev. Econ.*, 5(1), 347-373

⁴⁰ Skimmyhorn, W. (2016). Assessing financial education: Evidence from boot camp. *American Economic Journal: Economic Policy*, 8(2), 322-43

⁴⁰ Fernandes, D., Lynch Jr, J. G., & Netemeyer, R. G. (2014). Financial literacy, financial education, and downstream financial behaviors. *Management Science*, 60(8), 1861-1883

פיננסית באמצעות ניתוח ממצאיהם של 168 מאמרים הכוללים 201 ניסויים. הם מצאו כי האפקט של תוכניות לחינוך פיננסי הוא מינימלי, ומעבר לכך הוא דועך לאורך זמן.⁴¹ אפילו התערבויות ברמה משמעותית הכוללות שעות רבות של הדרכה נמצאו כבעלות אפקט זניח על התנהגות בטווח של 20 חודשים או יותר מזמן ההתערבות. על פי ממצא נוסף של פרננדס ועמיתיו, ניסיונות לשפר אוריינות פיננסית מסבירים בקושי 0.1% מן ההבדלים להתנהגות פיננסית של משקי הבית, וכי התוכניות, אף השאפתניות ביותר, בקושי מותירות חותם 20 חודשים לאחר סיומן.⁴² חוקרת הכלכלה לורן ויליס, מסכמת עשורים אחדים של מחקרים בתחום בטענה⁴³ כי "נתוני המחקר אינם מצביעים על קשרים סיבתיים בין חינוך פיננסי לקבלת החלטות טובה יותר ולתוצאות פיננסיות טובות יותר".⁴⁴ כפי שצוין, מרבית המחקרים שעסקו בחינוך פיננסי התמקדו באוכלוסיית המבוגרים ולא באוכלוסיית הנוער, לכן יש מקום לדון בשאלה אם אותם ממצאים ומסקנות תקפים גם לקהל יעד של תלמידי בית ספר. בהמשך יסקרו מחקרים העוסקים ביעילות של חינוך פיננסי בקרב בני נוער וילדים.

שני מחקרים שבחנו את השפעת החינוך הפיננסי על ידע של תלמידי תיכון בתחום מצאו בין שני הגורמים הללו מתאם נמוך שמעיד על השפעה נמוכה או העדר קשר בין המשתנים.⁴⁵ במחקר אמריקאי נוסף מ-2009 לא נמצאו הבדלים ברמת האוריינות הפיננסית בין תלמידי תיכון שהשלמו קורס בניהול פיננסי אישי לבין קבוצת ביקורת של תלמידים שלא עברו את הקורס, בנקודות הזמן שנדגמו במהלך 1–4 שנים לאחר סיום הקורס.⁴⁶ נוסף על כך אלו שלקחו חלק בקורס לא דירגו את עצמם כבעלי נטייה לחסוך יותר ולא ניכר כי התנהגותם הפיננסית טובה יותר מאלו שלא השתתפו בקורס. מחקר פנימי מ-2018 מצא כי תוכנית חינוך פיננסית אומנם שיפרה את הידע הפיננסי של התלמידים בני ה-15, אולם לא היו ראיות לשינוי בהתנהגות הכלכלית שלהם.⁴⁷

ראיות שלפיהן תוכניות לחינוך פיננסי משפרות את הידע והגישות הפיננסיות של ילדים ומתבגרים מתבססות בעיקר על דיווחים עצמיים ומתבטאות באפקטים קצרי טווח וקטנים יחסית. נוסף על כך אין כמעט מחקרים שמעריכים את ההשפעות של החינוך הפיננסי על התנהגות כלכלית ממשית, והמחקרים המועטים המודדים זאת מראים אפקט התנהגותי קלוש או לא קיים. בעיה זו נובעת בין היתר מהקושי להעריך התנהגות פיננסית בקרב ילדים ומתבגרים וכן מהקושי לקיים מחקר אורך הבוחן השפעות ארוכות טווח של תוכניות לימוד פיננסי ספציפיות.

⁴¹ שם, שם. במטה אנליזה גם דנים במאפיינים של ההתנהגויות שעשויות להשפיע על התחומים של קובעי המדיניות ובהן חינוך פיננסי, הבניית החלטות ורגולציה, במטרה לעזור ולשפר את ההתנהגות הפיננסית של הצרכן.

⁴² שם, שם.
⁴³ Willis, E. L. (2011). The financial education fallacy. *The American Economic Review*, 101(3), 429-434.
⁴⁴ הציטוט תורגם בידי ד"ר אסף צימרינג, כפי שמופיע בכתבה ב"כאן 11":

<https://www.kan.org.il/item/?itemid=19161>

⁴⁵ Hastings, J. S., Madrian, B. C., & Skimmyhorn, W.L. (2013). Financial literacy, financial education, and economic outcomes. *Annu. Rev. Econ.*, 5(1), 347-373.

⁴⁶ Mandell, L., & Klein, L. (2009). *The impact of financial literacy education on subsequent financial behavior*.

⁴⁷ Kalmi, P. (2018). The Effects of financial education: Evidence from Finnish lower secondary schools. *Economic Notes: Review of Banking, Finance and Monetary Economics*, 47(2-3), 353-386.

על אף עדויות משמעותיות שהשפעה של חינוך פיננסי חלשה לאורך זמן, יש מי שטוענים אחרת. במחקר שנערך בתחילת שנות ה-2000⁴⁸ על ההשפעות של חינוך פיננסי בתיכון נמצא כי הוא בעל השפעות ארוכות טווח ואף מגביר את שיעורי החיסכון וצבירת הון בבגרות. המחקר גם מראה כי לחינוך פיננסי קיימת השפעה ללא תלות בידע קודם. נוסף על כך קיימים אף מחקרים עדכניים יותר שמצביעים על קשר בין חינוך פיננסי בתיכון לבין אוריינות פיננסית או התנהלות פיננסית אחראית בשנים מאוחרות יותר.⁴⁹ לדוגמה, מחקר אמריקאי מ-2016⁵⁰ הנשען על מאגר מידע לאומי רחב מצא כי קבלת חינוך פיננסי בתיכון, באוניברסיטה או במקום העבודה, מקושרת למסוגלות פיננסית גבוהה יותר בכמה מדדי התנהגות שונים שהתבססו על דיווח עצמי (למשל, האם חוסך למקרה חירום, האם מוציא כסף יותר משמכניס וכדומה), גם לאחר ניכוי של 16 משתנים דמוגרפיים וכלכליים (רמת הכנסה, גיל, מגדר ועוד).⁵¹ את התפיסה הזו מחזקים מחקרים של הבנק העולמי,⁵² המצביעים שלחינוך פיננסי יש השפעה על התנהגות כלכלית (אולם הם כן מכירים במעמד חברתי-כלכלי או מידת האינטנסיביות של תוכנית הלימוד כגורמים בעלי השפעה על חינוך פיננסי).

בשל היעדרם של ממצאי מחקר עקביים, לא מפתיע אם כן, כי מסקנותיה של סקירה של מכון ברוקינגס מ-2010⁵³ הן כי הראיות הנוגעות להשפעה של חינוך פיננסי בתיכונים אינן מאפשרות הסקת מסקנות חד-משמעיות.⁵⁴ כמו כן, על רקע מחקר וידע מועטים העוסקים ביעילות של תוכניות החינוך הפיננסי, עולה צורך ממשי לבצע יותר מחקרי הערכה שיטתיים שלהן,⁵⁵ כולל פירוט על שיטות ההוראה, הסבר אילו חלקים מתוך התוכנית היו יעילים ואילו ראויים לשיפור ובאיזו מידה ההשפעות של התוכנית הן משמעותיות.⁵⁶

- Bernheim, B. D., Garret, D. M., Maki, D. M. (2001). Education and saving: The long-term effects of high school financial curriculum mandates. *Journal of Public Economics*, (80), 435-465.
- Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2017). How ordinary consumers make complex economic decisions: Financial literacy and retirement readiness. *Quarterly Journal of Finance*, 7(3), 1750008.
- Lusardi, A. (2015). Financial literacy: Do people know the ABCs of finance? *Public Understanding of Science*, 24(3), 260-271.
- Brown, A., Collins, J. M., Schmeiser, M. D., & Urban, C. (2014). *State mandated financial education and the credit behavior of young adults*.
- Xiao, J. J., & O'Neill, B. (2016). Consumer financial education and financial capability. *International Journal of Consumer Studies*, 40(6), 712-721.
- Xiao, J. J., & O'Neill, B. (2016). Consumer financial education and financial capability. *International Journal of Consumer Studies*, 40(6), 712-721.
- Miller, M., Reichelstein, J. Salas, C., Zia, B. (2017). *Does financial education impact financial literacy and financial behavior, and if so, when?* (Policy research working paper No. 8161). Retrieved from The World Bank website <https://www.worldbank.org/>
- Kaiser, T., Menkhoff, L. (2014). *Can you help someone become financially capable?* (Policy research working paper No. 6745). Retrieved from The World Bank website <https://www.worldbank.org/>
- Gale, W. G., & Levine R. (2010, October 01). *Financial Literacy: What works? How could it be more effective?* Retrieved from the Brookings Institution website: <https://www.brookings.edu/research/financial-literacy-what-works-how-could-it-be-more-effective/>
- Lusardi, A. (2015). Financial literacy: Do people know the ABCs of finance? *Public Understanding of Science*, 24(3), 260-271.
- Lyons, A. C., Palmer, L., Jayaratne, K. S., & Scherpf, E. (2006). Are we making the grade? A national overview of financial education and program evaluation. *Journal of Consumer Affairs*, 40(2), 208-235.
- Berry, J., Karlan, D., & Pradhan, M. (2018). The impact of financial education for youth in Ghana. *World Development*, 102, 71-89.
- Long, R., & Foster, D. (2016). *Financial and enterprise education in schools*
- Amagir, A., Groot, W., Maassen van den Brink, H., & Wilschut, A. (2018). A review of financial literacy education programs for children and adolescents. *Citizenship, Social and Economic Education*, 17(1), 56-80.

על אף המגבלות המובהקות של מחקרי האפקטיביות של חינוך פיננסי, עולה הטענה כי חלק מן המגבלות אלו נעוץ בשיטת ההוראה, וכי מעבר להוראה בשיטות פחות מסורתיות עשוי לתת מענה לחסמים הקיימים בחינוך פיננסי. בחלק זה נסקור מחקרים אשר התמקדו בתוכניות בעלות מרכיבים חדשניים ביחס לדרכי הוראה מסורתיות של החינוך הפיננסי.

אפראה ועמיתיה (2018)⁵⁵ פיתחו תוכנית להוראת הפיננסים באמצעות משחקים דיגיטליים בבתי ספר בשווייץ. לטענתם, להוראה של חינוך פיננסי באמצעות משחקים דיגיטליים יתרונות רבים בעבור המיומנויות, היכולות הקוגניטיביות וההנעה של תלמידים. ממצאי מחקרם אכן תומכים בתיאוריות אלו. טענה זו נתמכת גם באמצעות ממצאי מחקר⁵⁶ של מנדל המעידים על האפקטיביות של משחקים המדמים השקעות, ובמיוחד בהשוואה לשיטות הוראה מסורתיות בנושא הפיננסים. גם בפינלנד נעשה שימוש בתוכנית לחינוך פיננסי המשלבת שימוש במשחקים, סרטונים וחומרים אחרים באינטרנט.⁵⁷

כדאי לבחון האם יש שיטות הוראה שונות שיכולות להוביל לשינוי התנהגותי. כרגע איננו יודעים מדוע שיטת הוראה אחרת מובילה ליעילות גבוהה יותר של אוריינות פיננסית וללא הסבר תיאורטי מבוסס, קשה מאוד לגזור מסקנות מוחלטות. עם זאת, אפשר ללמוד שהשפעה המוגבלת של חינוך פיננסי עלולה להיות תוצר של שיטת ההוראה וייתכן שאיננה מגבלה הנובעת מטבעו של הנושא. אם כך, נפתחים אפיקים אפשריים נוספים להוראה של פיננסים.

מחקר מ-2011 בדק את השפעתה של תוכנית חינוך ארבע-שנתית לתלמידי היסודי המתמקדת בחיסכון ונקראת "אני יכול לחסוך" (ICS).⁵⁸ במחקר זה נמצא כי הציונים במבחן אוריינות פיננסית היו גבוהים יותר בקרב תלמידים אשר השתתפו בתוכנית בהשוואה לקבוצת הביקורת, לאחר שלילה של גורמים מסבירים אחרים כמו מעמד חברתי-כלכלי או ציונים במתמטיקה ובחשבון. במסגרת תוכנית זו פתחו התלמידים חשבון חיסכון, ביקרו בבנק באופן קבוע, ביצעו הפקדות של חסכונות ועקבו אחר חסכונותיהם. מסקנות המחקר מדגישות שלושה גורמים אפשריים להצלחת התוכנית:

- החינוך הפיננסי שקיבלו התלמידים.
- הסדנאות להורים אשר בתורם השפיעו על הילדים.

Aprea, C., Schultheis, J., & Stolle, K. (2018). *Instructional integration of digital learning games in financial literacy education*.

Mandell, L. (2008). The financial literacy of young American adults: Results of the 2008 national jumpstart coalition survey of high school seniors and college students. *Jumpstart Coalition for Personal Financial Literacy*.

Kalmi, P. (2018). The effects of financial education: Evidence from Finnish lower secondary schools, *Economic Notes: Review of Banking, Finance and Monetary Economics*, 47(2-3), 353-386.

Sherraden, M. S., Johnson, L., Guo, B., & Elliott, W. (2011). Financial capability in children: Effects of participation in a school-based financial education and savings program. *Journal of Family and Economic Issues*, 32(3), 385-399.

- החלק המעשי שהתקיים "בעולם האמיתי" ולא כללו סימולציות או משחקים בדומה לתוכניות אחרות, כאשר ייתכן שהחלק האחרון הגביר מוטיבציה ללמידה והפך את השיעורים לרלוונטיים יותר וחקוקים בזיכרונם למשך טווח ממושך יותר.

עם זאת, יש לציין את מגבלות המחקר שהן מספר המשתתפים הנמוך יחסית ואחוז הנשירה הגבוה שנבע ממעבר של תלמידים בין בתי הספר.

מחקר נוסף מ-2016 מתאר את השפעותיה של תוכנית לחינוך פיננסי בבתי ספר יסודיים ציבוריים בשיקגו.⁵⁹ במסגרת התוכנית הנקראת "ילדים מתנסים בכסף" (Money Savvy Kids), הועברו לתלמידים בכיתות ג שמונה שיעורים בנושאים האלה: היסטוריית הכסף, מהיכן כסף בא, ילדים גם יכולים להרוויח כסף, חיסכון כסף וטיול לבנק, בזבוז כסף, תרומת כסף, השקעת כסף וכסף משפחתי. נדבך חשוב של התוכנית היה חלוקת קופת חיסכון לכל תלמיד, ובחלק מן הכיתות כספי הכיתה אף נוהלו על ידי התלמידים בתוך כדי שימוש בקופת חיסכון כיתתית. בין התוצאות המרכזיות: שינוי לטובה בגישות של התלמידים ביחס לתחושת ביטחון בניהול הכסף והתכוונות לחיסכון, וכן עמדות חיוביות של המורות המעורבות ביחס לתוכנית. מגבלות המחקר נעוצות בהיעדרה של קבוצת ביקורת והיעדרו של מבחן ידע בין כלי המחקר.

סקירה מקיפה של יותר מ-30 מחקרים על אודות תוכניות בית ספריות לחינוך פיננסי מעלה כי אחד מהתנאים להצלחת התוכנית הוא למידה פעילה דרך עשייה (experimental learning).⁶⁰ בקרב בתי הספר היסודיים אפשר לציין לדוגמה שני סוגים של תוכניות כאלו אשר נמצאו כבעלות השפעה חיובית על האוריינות הפיננסית של משתתפיהן. בתוכנית שנקראת "כיתה הכלכלה שלי" (MyCE) אשר יושמה ללא זמן לימוד פורמלי, השתתפו תלמידים בסימולציה שבה יכלו להרוויח כסף מדומה על ידי השכרת השולחנות שלהם, וכך חוו את השפעת החלטותיהם מבלי ללמוד תוכן פיננסי ספציפי.⁶¹ בתוכנית אחרת נעשה שימוש בחומרים הלקוחים מ"כושר פיננסי לחיים" (FFFL).⁶² חומרי לימוד אלו שמים דגש על חיזוק הבנת התלמידים דרך פעילויות אשר דורשות עשייה ויישום של המושגים הנלמדים באופן מותאם. הפעילויות כוללות כמה שיטות הוראה, כמו למשל: משחק תפקידים, דיונים בקבוצה, איסוף מידע באינטרנט, קריאת חומרים, עריכת ראיונות, ציור תמונות ועוד. החומרים של התוכנית אף מלווים במדריכים להורה עבור כל רמה של כיתה בנפרד וכן מפתחים את ההבנה של הילדים בכלכלה אישית. מחקר אשר בדק את ההשפעה של חמישה שיעורים

Hagedorn, E. A., Schug, M. C., & Suiter, M. (2016). A collaborative approach to financial literacy in the Chicago public schools. *Journal of Private Enterprise*, 31(1).

Amagir, A., Groot, W., Maassen van den Brink, H., & Wilschut, A. (2018). A review of financial-literacy education programs for children and adolescents. *Citizenship, Social and Economic Education*, 17(1), 56-80.

Batty, M., Collins, M., O'rourke, C., & Elizabeth, O. (2017). *Experiential financial literacy: A field study of my classroom economy*. Working paper.

⁶² מפורט בהמשך המסמך תחת "מידע זמין באנגלית לחינוך פיננסי באנגלית".

בסגנון זה בקרב תלמידי כיתות ד' ו-ה מצא כי קיים שיפור של ידע פיננסי בקרב התלמידים אפילו שנה לאחר ביצוע התוכנית.⁶³

אפשר לסכם ולומר כי מחקרים אלו מתיישבים עם מסקנותיהן של סקירות רחבות על אודות חינוך פיננסי עבור ילדים ומתבגרים מ-2009 ו-2018.⁶⁴ בסקירות האלו ובמאמרים נוספים נטען כי החינוך הפיננסי צריך להיות מיועד גם לילדים צעירים ולא רק לתלמידי חטיבת הביניים או תיכון.⁶⁵ נוסף על כך על אף החסך במחקר העוסק בחינוך פיננסי עבור ילדים⁶⁶ ומתבגרים, מוצע כי היעילות של החינוך הפיננסי תגדל ככל שהוא ייהפך לרלוונטי עבור התלמידים וכך גם תגבר המוטיבציה ללמידה. מצטייר כי עדיף לערוך לילדים היכרות הדרגתית עם מונחים פיננסיים ולא לכלות משאבים ביוזמות חד-פעמיות שמתעלמות מגישה שמתייחסת לתהליך שדורש צעד אחר צעד.⁶⁷ נראה כי חינוך לאוריינות פיננסי הנעשה כחלק מתוכנית הלימודים יכול לשפר את המודעות והידע הפיננסיים, אם כי מידת השפעתו על התנהגות פיננסית שנויה במחלוקת.⁶⁸ יתרה מזו: מאחר שהחינוך הפיננסי נעשה בתקופה בחיים שבה הנערים לרוב אינם מתמודדים עם ניהול כספים בחיים האישיים, יש לבחון את ההשפעות ארוכות הטווח של החינוך הפיננסי. כמו כן שיטות ההוראה משמעותיות למידת ההשפעה של תוכניות חינוך פיננסי. זאת ועוד: יישום ולא רק רכישת ידע ויישום הרלוונטי לחיי התלמידים חיוני וחשוב למידת ההשפעה של תוכניות חינוך פיננסי.

גורמים המשפיעים על האפקטיביות של חינוך פיננסי

1. היבטים אישיותיים ואפקטיביות של חינוך פיננסי - מחקרים מתאמיים שמודדים אוריינות פיננסית מוצאים קשרים חזקים להתנהגות פיננסית,⁶⁹ אך באמצעות שלושה מחקרים

Batty, M., Collins, J. M., & Odders-White, E. (2015). Experimental evidence on the effects of financial education on elementary school students' knowledge, behavior, and attitudes. *Journal of Consumer Affairs*, 49(1), 69-96

McCormick, M. H. (2009). The effectiveness of youth financial education: A review of the literature. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 20(1)

Amagir, A., Groot, W., Maassen van den Brink, H., & Wilschut, A. (2018). A review of financial-literacy education programs for children and adolescents. *Citizenship, Social and Economic Education*, 17(1), 56-80

Batty, M., Collins, J. M., & Odders-White, E. (2015). Experimental evidence on the effects of financial education on elementary school students' knowledge, behavior, and attitudes. *Journal of Consumer Affairs*, 49(1), 69-96

Igata, M., Nomura, A., & Kamiyama, T. (2014). The need to improve financial and economic education in Japanese schools. *Nomura Journal of Capital Markets*, 5(3)

Amagir, A., Groot, W., Maassen van den Brink, H., & Wilschut, A. (2018). A review of financial-literacy education programs for children and adolescents. *Citizenship, Social and Economic Education*, 17(1), 56-80

A framework for developing and testing financial capability education programs targeted to elementary schools

Van Campenhout, G. (2015). Revaluing the role of parents as financial socialization agents in youth financial literacy programs. *Journal of Consumer Affairs*, 49(1), 186-222

See also: Bruhn, M., Leão, L. D. S., Legovini, A., Marchetti, R., & Zia, B. (2016). The impact of high school financial education: Evidence from a large-scale evaluation in Brazil. *American Economic Journal: Applied Economics*, 8(4), 256-95

Bernheim, B. D., Garrett, D. M., & Maki, D. M. (2001). Education and saving: The long-term effects of high school financial curriculum mandates. *Journal of Public Economics*, 80(3), 435-465

אמפיריים מודגם במטה-אנליזה כי המתאמים החזקים נמצאו מנופחים מפני שלא נבדקה השפעה של משתנים מתערבים, כמו הטיות קוגניטיביות וגורמים פסיכולוגיים. יש הטיות קוגניטיביות רבות אשר משפיעות על התנהלות פיננסית. למשל, ביטחון יתר, הטיית האופטימיות, עיגון ועוד כמה הטיות שיכולות להשפיע על התנהגות פיננסית, לדוגמה:

- השפעת ייעוץ מגורם חיצוני שנחשב למוסמך בתחום: כרמל ועמיתיו⁷⁰ ערכו מחקר אמפירי (בתנאי מעבדה), שבמסגרתו נבחנה ההשפעה של המלצת סוכן ביטוח על חיסכון לפנסיה, גם כאשר זה אינו מייצג לטובת הלקוחות. הם מצאו כי האוריינות הפיננסית מיתנה רק במעט את מידת ההישענות של הלקוחות על המלצותיהם של הסוכנים.
- הטיית ההווה: מחקרים רבים מצביעים שלאנשים רבים קיימת הנטייה להעדיף את ההווה על פני העתיד בכל הנוגע לפעולות פיננסיות.⁷¹ לדוגמה, בסקירה שכתבו למועצה הישראלית לצרכנות,⁷² טוענים לייזר וכרמל כי אנשים רבים נוטים להעריך פעולות שמתבצעות בהווה יתר על המידה, וכמו כן, הקושי להעריך התנהגות עכשווית מוביל לאמונה בקרב אנשים רבים כי בעתיד ירוויחו יותר.⁷³ כדי להתמודד עם בעיה זו, מחקרים בנושא מציעים להסיר את הפיתוי של התגמול

- Behrman, J. R., Mitchell, O. S., Soo, C. K., & Bravo, D. (2012). How financial literacy affects household wealth accumulation. *American Economic Review*, 102(3), 300-304.
- Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2007). Financial literacy and retirement planning: New evidence from the Rand American life panel. *Michigan retirement research center research paper no. WP, 157*.
- Carmel, E., Carmel, D., Leiser, D., & Spivak, A. (2015). Facing a biased adviser while choosing a retirement plan: The impact of financial literacy and fair disclosure. *Journal of Consumer Affairs*, 49(3), 576-595.
- Zauberman, G., & Lynch Jr, J. G. (2005). Resource slack and propensity to discount delayed investments of time versus money. *Journal of Experimental Psychology: General*, 134(1), 23.
- Weber, E. U., Johnson, E. J., Milch, K. F., Chang, H., Brodscholl, J. C., & Goldstein, D. G. (2007). Asymmetric discounting in intertemporal choice: A query-theory account. *Psychological Science*, 18(6), 516-523; Xiao, J. J., & Porto, N. (2019). Present bias and financial behavior. *Financial Planning Review*, 2(2), e1048.
- Benhabib, J., Bisin, A., & Schotter, A. (2010). Present-bias, quasi-hyperbolic discounting, and fixed costs. *Games and Economic Behavior*, 69(2), 205-223.
- Gathergood, J., & Weber, J. (2017). Financial literacy, present bias and alternative mortgage products. *Journal of Banking & Finance*, 78, 58-83.
- Meier, S., & Sprenger, C. (2010). Present-biased preferences and credit card borrowing. *American Economic Journal: Applied Economics*, 2(1), 193-210.
- Zauberman, G., Kim, B. K., Malkoc, S.A., & Bettman, J. R. (2009). Discounting time and time discounting: Subjective time perception and intertemporal preferences. *Journal of Marketing Research*, 46(4), 543-556.
- ⁷² ד' לייזר, כרמל א', אתגרים בעת בחירת תוכנית חיסכון פנסיונית - קשיים וחסימים המשפיעים על החוסכים לפנסיה בישראל (2012). אתגרים בעת בחירת תוכנית חיסכון פנסיונית - קשיים וחסימים המשפיעים על החוסכים לפנסיה בישראל. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב המרכז לפנסיה, ביטוח ואוריינות פיננסית והמועצה הישראלית לצרכנות. נדלה מהאינטרנט בינואר 2020: <https://in.bgu.ac.il/pension/Documents/%D7%90%D7%AA%D7%92%D7%A8%D7%99%D7%9D.pdf>
- ⁷³ ראו מאמרים נוספים שמציגים את עמדה זו אשר קשורה גם להטיית יתר ביטחון (overconfidence): Shiller, R. J. (1999). Human behavior and the efficiency of the financial system. *Handbook of Macroeconomics*, 1, 1305-1340.
- Glaser, M., & Weber, M. (2007). Overconfidence and trading volume. *The Geneva Risk and Insurance Review*, 32(1), 1-36.
- Ahmed, A. S., & Duellman, S. (2013). Managerial overconfidence and accounting conservatism. *Journal of Accounting Research*, 51(1), 1-30.
- Ericson, K. M. M. (2011). Forgetting we forget: Overconfidence and memory. *Journal of the European Economic Association*, 9(1), 43-60.

המיידי על ידי התחייבות א־פריוּרית המאלצת את הצרכן בהווה להגביל התנהגות לא רצויה (או לקדם התנהגות רצויה) בעתיד.⁷⁴ כלומר, יש להציב בפני הצרכן אילוצים או הזדמנויות שיובילו אותו להתנהל בצורה כלכלית אחראית יותר שאיננה מוזנת בעיקר מסיפוקים קצרי טווח.

לדוגמה, במחקר שערכו ת'אלר ובן ארצי, שהתבסס על כמה נטיות קוגניטיביות כגון שנאת הפסד, הטיית הסטטוס קוו, ובין היתר הטיית הווה, גרמו לאנשים להתחייב להגדיל את הפנסיה שלהם בכל פעם שהם מקבלים העלאה.⁷⁵ התוכנית, שנקראת Save More Tomorrow, נחלה הצלחה, שכן רוב העובדים שלהם הוצעה התוכנית הצטרפו, רובם לא פרשו ואף הצליחו להגדיל את חסכונותיהם בכ-10 אחוזים. דרך נוספת שהוצעה כדי להתמודד עם הבעיה היא הגדלת הערך של תגמולים עתידיים (כדי שיוכלו בתורם להשתוות לערך של התגמולים היותר קטנים בהווה). הרשפילד ועמיתיו ניסו להציע חלופה נוספת. במהלך ארבעה ניסויים הם השתמשו בטכניקה של מציאות וירטואלית המציגה דמות של "העצמי העתידית" והראו כי עצם החשיפה אליה הגדיל את הנטייה לחסוך לעתיד.⁷⁶ דרך שלישית שהוצעה על ידי הוכמן איל ואריאלי, היא תשלום מראש המגביר מחויבות והתנהלות כלכלית נכונה.⁷⁷

- דחינות: גם אם אנשים רוצים לבצע שינוי (למשל, לחסוך יותר או לבחור תוכנית פנסיה אופטימלית), יש להם נטייה לדחות את השינוי למשך זמן רב יותר מן הרצוי. אנשים עשויים לדחות השקעות או יישום של תוכניות השקעה טובות יותר בהשוואה למה שעושים כיום, גם כאשר הם מודעים שהיתרונות של מציאת תוכנית השקעה טובה יותר גוברים באופן משמעותי על עלות המאמץ לטווח הקצר. הם ייטו באופן חוזר ונשנה לתכנן להשקיע מאמץ בנושא "בקרוב". לפיכך יש משקל רב למדיניות המשפיעה על הנטייה לדחינות או על ההשלכות של דחינות. כדי לצמצם את הדחינות, אפשר לנקוט כמה פעולות, ביניהן: לבחור אפשרות אשר מיטיבה עם הפרט כברירת המחדל שלו וכן להעניק תמריצים בטווח הקצר או בטווח הארוך עבור קבלת החלטה של הפרט אשר נעשית בטווח זמן מסוים ואינה נדחית.

⁷⁴ במאמר של הרשפילד ועמיתיו הם נותנים כדוגמה את אודיסאוס שקשר את עצמו לספינה כדי שיוכל להקשיב לסירנות. הקשירה של עצמו מראש בהווה הובילה למגבלה על התנהגותו העתידית.
Hershfield, H. E., Goldstein, D. G., Sharpe, W. F., Fox, J., Yeykelis, L., Carstensen, L. L., & Bailenson, J. N. (2011). Increasing saving behavior through age-progressed renderings of the future self. *Journal of Marketing Research*, 48(SPL), S23-S37.

⁷⁵ Thaler, R. H., & Benartzi, S. (2004). Save more tomorrow™: Using behavioral economics to increase employee saving. *Journal of Political Economy*, 112(S1), S164-S187.

⁷⁶ Hershfield, H. E., Goldstein, D. G., Sharpe, W. F., Fox, J., Yeykelis, L., Carstensen, L. L., & Bailenson, J. N. (2011). Increasing saving behavior through age-progressed renderings of the future self. *Journal of Marketing Research*, 48(SPL), S23-S37.

⁷⁷ Hochman, G., Ayal, S., & Ariely, D. (2014). Keeping Your Gains Close but Your Money Closer: The Effect of Prepayment on Choice and Performance. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 107, 582-594.

2. תזמון של השימוש בידע פיננסי שנרכש - במחקרים מתאמיים נמצאה השפעה גדולה של החינוך הפיננסי על ידע פיננסי וצבירת נכסים בבגרותם של התלמידים,⁷⁸ אך נראה שיש לחינוך פיננסי השפעה מעטה אם לא מרחיבים אותו או פועלים על פיו מייד לאחר שמקבלים אותו.⁷⁹ "בדיוק בזמן" (Just-in-Time) הוא רעיון שגורס שחינוך פיננסי אפקטיבי צריך להתבצע בסמוך לקבלת החלטה כלכלית. פרננדז ועמיתיו מציעים לראות חינוך מסוג זה כמוכוון מטרה, ובשל כך, בעל יכולת לתת מענה להתנהגויות והחלטות כלכליות ספציפיות שנעשות בסמוך ללימוד הפיננסי, כך שהחינוך הפיננסי יהיה רלוונטי ביותר ולא יישכח. עם זאת, עצה זו אינה מעשית כיוון שקשה ללמד רק בסמוך לקבלת החלטה פיננסית מסוימת. כמו כן יוזמות אלו עשויות להיות מתאימות לגילים מבוגרים יותר (תיכון ומעלה), אך יש צורך להתחיל בגיל צעיר לתת חינוך פיננסי אשר לוקח בחשבון את התפתחות הילדים ואיננו מוכוון מטרה בצורה כזו.⁸⁰
3. התנסות היא משמעותית יותר מקבלת מידע גרידא: מחקר שכלל ארבעה ניסויים הראה כי משוב שניתן באופן מתמשך בעת קבלת החלטות כלכליות משפיע במידה רבה יותר על ההתנהגות הפיננסית של האנשים, בהשוואה לידע על אודות נתונים אובייקטיביים הקשורים לפעילות הכלכלית הרלוונטית. במחקר זה, כאשר אנשים התמודדו עם סוגיה של בחירת מניות שבמסגרתה יכלו למקסם את הרווחים הכספיים שלהם, הם הושפעו במידה רבה ממשוב נקודתי שקיבלו בזמן אמת עת הוצג בפניהם האם הרוויחו או הפסידו מהמניה באותו "סיבוב" (trial), אף שבהתחלה הוצגו בפניהם גם המאפיינים הכלליים והאובייקטיביים של כל מניה, כמו למשל ממוצע ושונויות הרווחים שלה,⁸¹ אם כי אין הדבר אומר שההחלטות שיתקבלו לגבי השקעות יהיו בהכרח טובות יותר. מחקר נוסף הראה כי משוב הוא הגורם המכריע שמניע נבדקים לפעול לפי הסתברויות אובייקטיביות בעת משחק של קבלת החלטות בנושא תגמול כספי, לעומת קבלת מידע תיאורי של אותן הסתברויות.⁸² כמו כן, מחקרים אחרים הצביעו על הפער שבין בחירה המתבססת על תיאור מקרה לבין בחירה המתבססת על התנסות מתמשכת.⁸³ לסיכום, ספרות המחקר בכלכלה

Bernheim, B. D., Garrett, D. M., & Maki, D. M. (2001). Education and saving: The long-term effects of high school financial curriculum mandates. *Journal of public Economics*, 80(3), 435-465.

Behrman, J. R., Mitchell, O. S., Soo, C. K., & Bravo, D. (2012). How financial literacy affects household wealth accumulation. *American Economic Review*, 102(3), 300-304.

Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2007). Financial literacy and retirement planning: New evidence from the Rand American life panel. *Michigan Retirement Research Center Research Paper No. WP, 157*.

Fernandes, D., Lynch Jr, J. G., & Netemeyer, R. G. (2014). Financial literacy, financial education, and downstream financial behaviors. *Management Science*, 60(8), 1861-1883.

Van Campenhout, G. (2015). Revaluing the role of parents as financial socialization agents in youth financial literacy programs. *Journal of Consumer Affairs*, 49(1), 186-222.

Zion, U. B., Erev, I., Haruvy, E., & Shavit, T. (2010). Adaptive behavior leads to under-diversification. *Journal of Economic Psychology*, 31(6), 985-995.

Jessup, R. K., Bishara, A. J., & Bussemeyer, J. R. (2008). Feedback produces divergence from prospect theory in descriptive choice. *Psychological Science*, 19(10), 1015-1022.

Hertwig, R., Barron, G., Weber, E. U., & Erev, I. (2004). Decisions from experience and the effect of rare events in risky choice. *Psychological Science*, 15(8), 534-539.

Marchiori, D., Di Guida, S., & Erev, I. (2015). Noisy retrieval models of over-and under sensitivity to rare events. *Decision*, 2(2), 82.

Teoderescu, K., Amir, M., & Erev, I. (2013). The experience-description gap and the role of the inter decision interval. In *Progress in brain research* (Vol. 202, pp. 99-115). Elsevier.

התנהגותית בשנים האחרונות מרמזת שהתנסות בפעילויות כלכליות הנעשית בתוך כדי קבלת משוב בזמן אמת מצליחה להוביל לקבלת החלטות פיננסיות מושכלות יותר בהשוואה לקבלת מידע פיננסי בלבד כאשר אין חיבור מספק בינו לבין קבלת החלטות בשטח. עם זאת, חשוב לציין כי ההתנסות צריכה להיות מובנית ולחשוף את התלמידים למכלול הפעילויות הכלכליות.

4. "מסוגלות פיננסית: בשל החיסרון הטמון בהסתמכות על ידע פיננסי לבד ללא התנסות מעשית, חוקרים⁸⁴ טבעו את המושג "מסוגלות פיננסית" כחלופה ל"אוריינות פיננסית". לאור הקשר הבעייתי בין ידע כלכלי לבין קבלת החלטות בפועל, יש צורך לשים דגש על מסוגלות פיננסית שמתאפיינת בהתנהגות כלכלית המורכבת ממכלול של ידע, דפוסי אישיות, רקע והזדמנויות. דגש זה מסיט את המיקוד מהידע ומעביר אותו להתנהגות השוטפת: לדוגמה, שאלה באוריינות פיננסית תתייחס ליכולת לחשב ריבית, ואילו שאלה במסוגלות פיננסית תתייחס לתדירות שבה אדם בודק את חשבון הבנק שלו, לתדירות שבה הוא נמצא במשיכת יתר ועוד. תחת מסוגלות פיננסית, כרמל מציין כמה רכיבים:

- ניהול כספים
- בחירת מוצרים
- תכנון קדימה
- להישאר מעודכן

לפיכך, המושג "מסוגלות פיננסית" הוא רחב יחסית: הוא מאפשר לקחת בחשבון מגוון משתנים המובילים אנשים להתנהגות כלכלית כזו או אחרת: סביבה, מדיניות, נטיות אישיותיות ועוד. מושג זה מורכב משילוב בין אוריינות פיננסית לבין התנהגות פיננסית מושכלת.⁸⁵

לאור זאת, אחת ההמלצות לתוכניות לחינוך פיננסי המיועדות לילדים ולבני נוער היא יצירת תוכנית אשר תקנה לצעירים יכולת להתמודד עם החלטות פיננסיות לא ודאיות בעתיד.⁸⁶ חלק מן מהדגשים אשר מועלים בהקשר זה עבור תוכניות לחינוך פיננסי הם:

- פיתוח אסטרטגיות לחיפוש מידע מקוון מהימן לעומת הסתמכות על מידע שהוא רגיש לזמן ועשוי להיות רלוונטי רק למצב העניינים הנוכחי
- פיתוח כללי התנהגות לעומת מתן תשומת לב מוגברת לידע סטטי

Atkinson, A., McKay, S., Collard, S., & Kempson, E. (2007). Levels of financial capability in the UK. *Public Money and Management*, 27(1), 29-36.
 Johnson, E., & Sherraden, M. S. (2007). From financial literacy to financial capability among youth. *J. Soc. & Soc. Welfare*, 34, 119.
 Xiao, J. J., & O'Neill, B. (2016). Consumer financial education and financial capability. *International Journal of Consumer Studies*, 40(6), 712-721.
 Van Campenhout, G. (2015). Revaluing the role of parents as financial socialization agents in youth financial literacy programs. *Journal of Consumer Affairs*, 49(1), 186-222.

נקודות נוספות למחשבה לקראת יישום של חינוך פיננסי

פבריס ולובריק, מהבנק המרכזי של מונטנגרו, משרטטים במאמרם מתאר מומלץ לתוכנית ארצית לחינוך פיננסי לילדים ולנוער בת חמישה שלבים (ראו נספח ו).⁸⁷

שלב ראשון - גיוס הגופים השותפים לתוכנית, ביניהם: הבנק המרכזי, משרד החינוך, הממשלה ובעלי עניין אחרים, כאשר מוכרח להיות גוף מרכזי אשר ינהיג את התוכנית.

שלב שני - תכנון אסטרטגי הכולל תיאור של היעדים, לוחות הזמנים והכלים הזמינים לתוכנית. שלב זה אף כולל זיהוי של הפערים הקיימים בתחום של אוריינות פיננסית (לדוגמה, במקרה של ישראל אפשר להיעזר בתוצאות מבחן הפיזה הרלוונטי או לייצר מבחן מעודכן יותר, להעבירו ולנתח את תוצאותיו).⁸⁸ מטרות התוכנית יוגדרו בהתאם לחוסרים. נוסף על כך יכול שלב זה בנייה של צוות העובדים להקניית החינוך הפיננסי וכן הסתייעות במקורות ידע בין-לאומיים.

שלב שלישי - הגדרת מטרות מדידות. במובן הרחב, לרוב יהיו מטרות אלו: יכולת לדעת מתי וכיצד להשתמש במוצרים פיננסיים שונים, למידת היתרונות והסיכונים הקשורים למוצרים ולשימוש שבהם, יכולת לניהול הכספים האישיים וכן הקניית ביטחון לעשות את כל האמור לעיל. כאמור, במחקר מוסכם כי אין להניח מראש שידע פיננסי מוביל באופן אוטומטי למסוגלות פיננסית גבוהה יותר בעתיד.⁸⁹ כמו כן, בשלב זה יהיה פירוט של אוכלוסיית היעד ובחירת הכלים וערוצי התקשורת שבהם התוכנית תשתמש.

שלב רביעי - הצגת התוכנית ויצירת נראות ציבורית שלה, דיון ושיח עם הציבור ולאחר מכן תיקונים של התוכנית הסופית במידת הצורך.

שלב חמישי - כולל את ניטור והערכת התוכנית, והשיפור שלה בהתאם לכך.

דגשים בעיצוב תוכנית לחינוך פיננסי

- **התאמה** - לצד הרצון ליישם תוכנית בקנה מידה ארצי, עולה גם המלצה להשתמש בגישות חינוכיות המותאמות להכיל את השונות הקיימת ביחס להבדלים בין-אישיים וסביבתיים בקרב הילדים, ולא בהכרח להחיל את התוכנית כגישה אחת שאמורה להתאים לכלל הילדים.⁹⁰

- **למידה חווייתית** - בקרב מתבגרים בחטיבות הביניים ובתיכון מומלץ לשלב בין מרכיבים של למידה חווייתית וקבלת משוב לצד מתן דגש על הרלוונטיות של הנושא כדי לעורר

Fabris, N., & Luburić, R. (2016). Financial education of children and youth. *Journal of Central Banking Theory and Practice*, 5(2), 65-79.

⁸⁸ לדוגמה, בצ'כיה פורסם ב-2015 מחקר אשר אחת ממטרותיו הייתה להעריך את רמת האוריינות הפיננסית של תלמידי תיכון ביחס לתבחינים שנקבעו מראש עבור תוצאות החינוך הרצויות. לשם כך העבירו בקרב אלפי תלמידי סקר ובו ניסו לבדוק האם הם יודעים כיצד להשתמש באשראי, לתכנן קדימה ולשקול כהלכה כמה חלופות בעת בחירת מוצר פיננסי. באותו מחקר מצוין כי צ'כיה הייתה במקום השישי ברמת ציוני האוריינות הפיננסית במבחני פיזה 2012, נתון שיייתכן שנבע מכך שהחינוך הפיננסי היה נגיש לכ-83% מבתי הספר היסודיים במדינה.

Opletalová, A. (2015). Financial education and financial literacy in the Czech education system. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 171, 1176-1184.

Van Camphenhout, G. (2015). Revaluing the role of parents as financial socialization agents in youth financial literacy programs. *Journal of Consumer Affairs*, 49(1), 186-222.

. Ibid⁹⁰

מוטיבציה בקרב התלמידים.⁹¹ אפשר לעשות זאת על ידי הוספת חוויות מ"העולם האמיתי" לשיעורים וכן התייחסות ליעדים העתידיים האישיים של המתבגרים (למשל, תואר ראשון, עבודה מקצועית וכדומה), התייחסות אשר נוכחת בחומרי הלימוד של ה-FFFL. אפשר לציין לדוגמה שני סוגים של תוכניות יעילות בהקשר זה. למשל, תוכנית אחת השתמשה בתרגילי כיתה אינטראקטיביים, אשר עסקו בנושאים יום-יומיים שערים הצעירים מתמודדים כעת או יתמודדו בעתיד הקרוב; נוסף על כך קיבלו התלמידים שיעורי בית מעשיים כמו יצירת תקציב משפחתי עם ההורים, יוזמה שהובילה לכך שהם דנו עם הוריהם בתדירות גבוהה יותר על ענייני כספים.⁹² תוכנית אחרת שנקראת "לתכנן כלכלית את העתיד שלך" (Financing your Future) שהועברה לתלמידי י"ב השתמשה בסרטונים המציגים רעיונות כלכליים וכן בשלושה שיעורים פרונטליים אשר מחדדים רעיונות אלו בתוך התייחסות לניהול הכסף האישי של המשתתפים.⁹³ שתי תוכניות אלו נמצאו כבעלות השפעה על הידע הפיננסי של התלמידים, והראשונה אף הציגה השפעה חיובית על הגישות וההעדפות של התלמידים בנוגע להחלטות כלכליות נוכחיות ועתידיות. עם זאת יצוין כי מדובר על דיווח עצמי ובמצב כזה התלמידים אינם עומדים בפני הפיתויים והכוחות ההתנהגותיים שמשפיעים על החלטות כלכליות בפועל. לכן, אין הכרח שההתערבות הזאת תשפיע על ההתנהגות הכלכלית בפועל.

- **ניהול כסף אישי** - סקירה של חינוך פיננסי עבור ילדים ומתבגרים מ-2009 מדגישה כי חינוך פיננסי צריך לכלול גם ניהול של כסף אישי וגם פיתוח של הבנת מערכות היחסים המורכבות בין כסף, עבודה, השקעה, אשראי, חוב, תכנון פנסיה וכדומה.⁹⁴
- **מעורבות הורים** - מאפיין מומלץ נוסף של תוכניות חינוך פיננסיות הוא מעורבות ההורים.⁹⁵ יש לעודד מעורבות הורית בתוכנית מתוך ההכרה בחשיבות של ההורים כסוכני חברות פיננסיים. אפשר לעשות זאת בין היתר דרך העלאת המודעות של ההורים לתפקידם והשפעתם וכן דרך קורסים להגדלת האוריינות הפיננסית שלהם. חשוב לציין כי גם להורים שאינם מעורים כרגע מבחינה פיננסית עשויה להיות השפעה חיובית על ילדיהם. כדאי ליצור שיתוף פעולה שבמסגרתו יחזקו ההורים ובתי הספר זה את הפעילות של זה. יש לשים לב לתפקיד המשתנה של ההורים במהלך חיי הצעירים ולרקע חברתי-כלכלי של ההורים.
- **הכשרת מורים** - יש גם לעצב בהתאם את תפקיד המורים האחראים להעברת התוכניות הפיננסיות. על המורים לעודד מעורבות הורית ויש להקנות להם את מלוא המשאבים כדי

Amagir, A., Groot, W., Maassen van den Brink, H., & Wilschut, A. (2018). A review of financial-literacy education programs for children and adolescents. *Citizenship, Social and Economic Education*, 17(1), 56-80.

Bruhn, M., de Souza Leão, L., Legovini, A., Marchetti, R., & Zia, B. (2013). *The impact of high school financial education: Experimental evidence from Brazil*. The World Bank.

Walstad, W. B., Rebeck, K., & MacDonald, R. A. (2010). The effects of financial education on the financial knowledge of high school students. *Journal of Consumer Affairs*, 44(2), 336-357.

McCormick, M. H. (2009). The effectiveness of youth financial education: A review of the literature. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 20(1).

Van Campenhout, G. (2015). Revaluing the role of parents as financial socialization agents in youth financial literacy programs. *Journal of Consumer Affairs*, 49(1), 186-222.

Amagir, A., Groot, W., Maassen van den Brink, H., & Wilschut, A. (2018). A review of financial-literacy education programs for children and adolescents. *Citizenship, Social and Economic Education*, 17(1), 56-80.

שיוכלו לנהל גם מערכת יחסים רציפה עם ההורים בהקשר זה. נוסף על כך כדאי לזהות מראש מצבים שבהם יוזמות בית ספריות מתנגשות עם תפקיד ההורים ולא להתעלם מן ההורים בתהליך זה. לבסוף, הכשרת המורים צריכה לכלול התייחסות למיומנויות אשר יתמרצו ויעוררו מוטיבציה בקרב תלמידיהם, ולא רק להתמקד בתוכן עצמו. אל מול האפשרות שתהיה להכשרת המורים בנושא זה השפעה גדולה על ההתנהלות הכלכלית של התלמידים, יש לבחון האם העלות של תוכניות הכשרת מורים כדאית אל מול מידת התועלת שבהן.

מחקרי הערכה לתוכניות חינוך פיננסי

יש לכלול הערכה של התוכנית ברמה האקדמית וכן סיפוק הזדמנויות לפיתוח ולהתקדמות מקצועית של המורים המעורבים בה. קיימת הסכמה רחבה במחקר כי ההערכה של תוכנית לחינוך פיננסי היא פן מהותי של התוכנית עצמה.⁹⁶ חשוב ביותר לתכנן את ההערכה של התוכנית כך שיהיו מדדי תוצאה ישירים ולוודא כי אופן הבדיקה ייקח בחשבון משתנים מסבירים אפשריים אחרים (למשל, מצב חברתי-כלכלי). נוסף על כך מומלץ לקחת בחשבון מדדי תוצאה שאינם מתייחסים רק לגישות של התלמידים לפי דיווח עצמי (למשל, נכונותם להתנהג באופן מסוים), אלא יש לכלול גם מדדי תוצאה המעריכים את הידע הממשי שלהם וכן את התנהגותם בפועל במידת האפשר.⁹⁷ עולה חשיבותם של איסוף נתונים הן לפני קיום התוכנית הן אחריה, מעקב לטווח הארוך וכן קיומן של קבוצות ביקורת או קבוצת בקרה אשר משוות בין תוכניות שונות.⁹⁸

פוקס ועמיתים מציעים מודל של חמישה שלבים עבור הערכה אופטימלית בתחום של חינוך פיננסי.⁹⁹ מודל זה חופף במידה מסוימת למודל שהוזכר לעיל של פבריס ולובריק.

שלב ראשון - יישום מקדים, במסגרתו קובעים מה הם היעדים של התוכנית ומתכננים את התוכנית בהתאם, למשל דרך איתור החוסרים ברמות האוריינות הפיננסית.

Fabris, N., & Luburić, R. (2016). Financial education of children and youth. *Journal of Central Banking Theory and Practice*, 5(2), 65-79.

McCormick, M. H. (2009). The effectiveness of youth financial education: A review of the literature. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 20(1).

Fox, J., Bartholomae, S., & Lee, J. (2005). Building the case for financial education. *Journal of consumer affairs*, 39(1), 195-214.

A framework for developing and testing financial capability education programs targeted to elementary schools. **חסר כאן משהו!**

Long, R., & Foster, D. (2016). *Financial and enterprise education in schools*.

Amagir, A., Groot, W., Maassen van den Brink, H., & Wilschut, A. (2018). A review of financial-literacy education programs for children and adolescents. *Citizenship, Social and Economic Education*, 17(1), 56-80.

McCormick, M. H. (2009). The effectiveness of youth financial education: A review of the literature. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 20(1).

Fox, J., Bartholomae, S., & Lee, J. (2005). Building the case for financial education. *Journal of Consumer Affairs*, 39(1), 195-214.

Berry, J., Karlan, D., & Pradhan, M. (2018). The impact of financial education for youth in Ghana. *World Development*, 102, 71-89.

Kalmi, P. (2018). The effects of financial education: Evidence from Finnish lower secondary Schools. *Economic Notes: Review of Banking, Finance and Monetary Economics*, 47(2-3), 353-386.

Fox, J., Bartholomae, S., & Lee, J. (2005). Building the case for financial education. *Journal of Consumer Affairs*, 39(1), 195-214.

שלב שני - איסוף מידע על אודות שירותי החינוך הפיננסי, העלויות והמפרט הבסיסי של המשתתפים. בהקשר זה מודגשת החשיבות של שקיפות הנתונים על התוכנית למייסדיה, למשתתפים בתוכנית ולקהילה, כדי לקבל תשומת לב רחבה לסוגיה של אוריינות פיננסית.

שלב שלישי - הערכת התוכנית ומטרותיה בזמן אמת.

שלב רביעי - התמקדות במדדים המסכמים של התוכנית ובתוצאות הרצויות; ההבדל בינו לבין השלב הקודם הוא המיקוד בהשפעת התוכנית על הפרט, כאשר בשלב השלישי הדגש אפשר על השימוש הכללי בתוכנית.

שלב חמישי - הסקת מסקנות מתוך מדידות ההשפעות הקצרות וארוכות הטווח של התוכנית באמצעות ניסוי או כדמוי ניסויי (quasi-experimental) כך שאפשר יהיה לבחון (ככל האפשר) את ההשפעה "הטהורה" של תוכנית זו.

ממשיכי דרכם של פוקס ועמיתים משרטטים מפת דרכים אפשרית למחקר עתידי:

1. זיהוי המנגנונים המבטיחים חינוך פיננסי יעיל (למידה קוגניטיבית, למידה חווייתית, למידה אסוציאטיבית לצד תגמול).
 2. מדידת תוצאות קצרות טווח הקשורות לאותם מנגנונים (למשל, תוצאות שמשקפות ידע, גישות והתנהגויות).
 3. קביעת ההשפעות של התוצאות על מסוגלות פיננסית בטווח הארוך, על אף הקשיים המלווים במדידות אלו (להרחבה, ראו נספח ז).¹⁰⁰
- נוסף על כך יש לעמוד בתנאי הניסוי הבסיסיים: הקצאה מקרית לתנאים שונים (קבוצת טיפול, קבוצת ביקורת, מספר וסוגי טיפול) וניהול ניסוי מבוקר.

¹⁰⁰ Michael Collins, J., & Odders-White, E. (2015). A framework for developing and testing financial capability education programs targeted to elementary schools. *The Journal of Economic Education*, 46(1), 105-120.

סיכום התובנות על חינוך פיננסי - בדגש על ילדים ובני נוער

קיימים סימני שאלה רבים סביב היעילות של חינוך פיננסי בקרב מבוגרים וכן בקרב ילדים ובני נוער וכן סביב השפעתו בטווח הארוך. הראיות ליעילותו של חינוך פיננסי בקרב ילדים ובני נוער הן דרמטיות.¹⁰¹ יש ממצאים המצדדים ביעילותו של החינוך הפיננסי (רוב הממצאים המצדדים ביעילות מדברים על השפעות על ידע, עמדות והעדפות, אבל לא על התנהגות בפועל), לצד ראיות אחרות, רבות יותר שמעלות ספק בנוגע לכך.

אף שהתנסות עצמה אינה מובילה בהכרח להחלטות יותר טובות, ייתכן שאחת הסיבות המרכזיות למציאת ראיות על אודות אייעילותן של תוכניות פיננסיות נעוצה בכך שאופי התוכניות התמקד בלמידת ידע באופן סביל ולא בהתנסות מעשית. לפיכך, בשנים האחרונות מתגבשת הסכמה רחבה שחינוך פיננסי יעיל צריך לכלול התנסות מעשית ולתת מקום להקניית מסוגלות פיננסית.¹⁰² כלומר, מעבר להקניית ידע על אודות מושגים פיננסיים חשוב לספק לילדים או לנוער התנסות מעשית כדי שיצליחו לרכוש מיומנויות והרגלים אשר ינחו אותם לעבר התנהגות כלכלית נבונה ובמיוחד תחושת מסוגלות. מכאן, החינוך הפיננסי צריך להתבסס על התנסות מעשית אינטנסיבית, רלוונטית להחלטות שהצעירים עושים בחיי היום-יום. כמו כן, אחת המסקנות מהמחקר מצביעה על כך שיש ללוות את ההתנסות במשוב מתמשך.¹⁰³

מתוך הספרות הקיימת עולה כי "למידה התנסותית" (experimental learning), בתוך שימוש במגוון רחב של דרכי הוראה, היא שיטה מבטיחה ללימוד אוריינות פיננסית.¹⁰⁴ חשוב כי התלמידים יחו את ההשפעות של החלטותיהם על ידי השתתפות פעילה בתהליך הלמידה בתוך התנסויות רבות ומתן מגוון דוגמאות רב ככל האפשר. כמו כן, קיימים דגשים שונים לגילים

- Opletalová, A. (2015). Financial education and financial literacy in the Czech education system. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 171, 1176-1184.
- Fabris, N., & Luburić, R. (2016). Financial education of children and youth. *Journal of Central Banking Theory and Practice*, 5(2), 65-79; United Nations Children's Fund (UNICEF) (2012). *Child social and financial education*. New York: UNICEF.
- Johnson, E., & Sherraden, M. S. (2007). From financial literacy to financial capability among youth. *J. Soc. & Soc. Welfare*, 34, 119.
- Remund, D. L. (2010). Financial literacy explicated: The case for a clearer definition in an increasingly complex economy. *Journal of Consumer Affairs*, 44(2), 276-295.
- Zion, U. B., Erev, I., Haruvy, E., & Shavit, T. (2010). Adaptive behavior leads to under-diversification. *Journal of Economic Psychology*, 31(6), 985-995.
- Jessup, R. K., Bishara, A. J., & Busemeyer, J. R. (2008). Feedback produces divergence from prospect theory in descriptive choice. *Psychological Science*, 19(10), 1015-1022.
- Marchiori, D., Di Guida, S., & Erev, I. (2015). Noisy retrieval models of over-and under sensitivity to rare events. *Decision*, 2(2), 82.
- Amagir, A., Groot, W., Maassen van den Brink, H., & Wilschut, A. (2018). A review of financial-literacy education programs for children and adolescents. *Citizenship, Social and Economic Education*, 17(1), 56-80.
- עם זאת, יצוין כי משוב מוביל לנטיות התנהגותיות רבות. למשל, אנשים נוטים להסתמך על משוב מועט כדי לבסס את הדעות שלהם (מסתמכים על מדגם קטן ולא מייצג של משוב). כתוצאה מכך, ההערכות הסובייקטיביות אינן תואמות לידע האובייקטיבי והדבר מוביל לקבלת החלטות מוטות.
- Amagir, A., Groot, W., Maassen van den Brink, H., & Wilschut, A. (2018). A review of financial-literacy education programs for children and adolescents. *Citizenship, Social and Economic Education*, 17(1), 56-80.

שונים: ביסודי מומלץ לתת דגש על למידה על ידי עשייה (hands-on), אך בגילי התיכון הרלוונטיות של הנושא הינה הכרחית כך שיש צורך להוסיף חוויות מ"העולם האמיתי" אל בתוך השיעורים ולקחת בחשבון את התפיסות והמטרות העתידיות של המתבגרים.

הדגש על מסוגלות פיננסית יכול לסייע להקטנת פערי היכולת הפיננסית בין תלמידים ממשפחות מעוטות יכולת לבין תלמידים ממשפחות מבוססות, פערים אשר מתגלים ברמה הבין-לאומית וכן בישראל.¹⁰⁵ במסגרת זו מומלץ כי החינוך הפיננסי יספק גישה למוסדות ולמוצרים פיננסיים (כמו חשבון בנק) עבור כלל התלמידים, בתוך כדי מתן תמריצים לחיסכון.¹⁰⁶ המלצה זו מתיישבת עם תוצאות מבחן פיזה באוריינות פיננסית מ-2015, במסגרתו נתגלו פערים משמעותיים בין תלמידים בעלי חשבון בנק לבין תלמידים שאינם בעלי חשבון בנק.¹⁰⁷ אין הדבר אומר כי ניהול כספים אישיים אמור להיות החלק היחיד בתוכנית, אלא דווקא השילוב בין חינוך פיננסי, גישה למוצרים פיננסיים ועידוד חיסכון הוא שמצטייר כיעיל ביותר.¹⁰⁸

אף שתוכנית החינוך הפיננסי יכולה להיות מיועדת בעיקרה לילדים ולנוער, מוצג צורך משמעותי בהקניית חינוך פיננסי להורים ובשילובם כחלק מהתוכנית.¹⁰⁹ ההורים הם גורם מהותי המשפיע על החינוך הפיננסי של ילדיהם.¹¹⁰ עולות המלצות נוספות בדבר פיתוח מקצועי של מורים אם אלו ישמשו כמנחים בתוכניות חינוך פיננסי, וכן הפניית התוכנית לקהל יעד צעיר יחסית ולא רק עבור תלמידי חטיבה או תיכון.¹¹¹ נוסף על כך קיימים בישראל פערים משמעותיים בין התלמידים הלומדים במסגרות דוברות ערבית לעומת תלמידים הלומדים במסגרות דוברות עברית אשר נתגלו במבחן הפיזה מ-2012. ככל הנראה פערים אלו משקפים

Lusardi, A. (2015). Financial literacy skills for the 21st century: Evidence from PISA. *Journal of Consumer Affairs*, 49(3), 639-659.

Lim, H., Heckman, S., Montalto, C. P., & Letkiewicz, J. (2014). Financial stress, self-efficacy, and financial help-seeking behavior of college students. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 25(2), 148-160.

Johnson, E., & Sherraden, M. S. (2007). From financial literacy to financial capability among youth. J. *Soc. & Soc. Welfare*, 34, 119.

Sherraden, M. S., Johnson, L., Guo, B., & Elliott, W. (2011). Financial capability in children: Effects of participation in a school-based financial education and savings program. *Journal of Family and Economic Issues*, 32(3), 385-399.

OECD (2016). *PISA 2015 Results (volume I): Excellence and equity in education*, PISA, OECD publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264266490-en>

Johnson, E., & Sherraden, M. S. (2007). From financial literacy to financial capability among youth. J. *Soc. & Soc. Welfare*, 34, 119.

Sherraden, M. S., Johnson, L., Guo, B., & Elliott, W. (2011). Financial capability in children: Effects of participation in a school-based financial education and savings program. *Journal of Family and Economic Issues*, 32(3), 385-399.

OECD (2016). *PISA 2015 results (volume I): Excellence and equity in education*, PISA, OECD publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264266490-en>

Van Campenhout, G. (2015). Revaluing the role of parents as financial socialization agents in youth financial literacy programs. *Journal of Consumer Affairs*, 49(1), 186-222.

Tang, N., & Peter, P. C. (2015). Financial knowledge acquisition among the young: The role of financial education, financial experience, and parents' financial experience. *Financial Services Review*, 24(2), 119.

McCormick, M. H. (2009). The effectiveness of youth financial education: A review of the literature. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 20(1).

את הפערים הקיימים בקריאה ובמתמטיקה, אולם עדיין עולה צורך מהותי לבחון את קידום החינוך הפיננסי בקרב בתי הספר הערביים.

נקודה חשובה נוספת שיש לקחת בחשבון לפני כל מהלך בתחום היא שיש להטמיע את מחקרי ההערכה של התוכנית כחלק מובנה ממנה ולהגדיר היטב את אסטרטגיית ההערכה.¹¹² בהקשר זה חשוב כי הערכת התוכנית לא תכלול רק מבחן אוריינות פיננסית אלא גם תבחן את המסוגלות הפיננסית של הצעירים. נוסף על כך מומלץ להתוות את היישום של תוכנית חינוך פיננסית באופן מסודר אשר כולל שיתוף פעולה בין גורמים רבים, ביניהם: משרד החינוך, בנק ישראל ועוד, וכן מומלץ לדאוג לשיפור מתמיד של התוכנית בתוך התחשבות בדיון הציבורי, במשתתפיה ובהתבסס על ההערכות של התוכנית.¹¹³ לאור הממצאים הלא חד־משמעיים בנושא היעילות של חינוך פיננסי, מומלץ על קידום המחקר בנושא על ידי הממשלה, משרד החינוך ומוסדות פיננסיים שונים. עבודה עם חוקרים התנהגותיים תסייע להבין מה יעיל יותר בחינוך פיננסי וכיצד תוכניות שונות משפיעות על מגוון רחב של משתנים החל בידע וכלה בהתנהגות בפועל.

לסיכום, כפי שכתבו הילגרט והוגארט (Hilgert and Hogarth): "ידע מניע יכולת, שבתורה משפיעה על האופן שבו אדם מנהל את כספו. ידע הוא חסר ערך ללא ניסיון יישומי, ומחקרים הראו שהניסיון מהווה את הגשר בין הידע ליכולת".¹¹⁴

¹¹² OECD (2016). *PISA 2015 Results (volume I): Excellence and equity in education*, PISA, OECD publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264266490-en>

¹¹³ Fabris, N., & Luburić, R. (2016). Financial education of children and youth. *Journal of Central Banking Theory and Practice*, 5(2), 65-79

Igata, M., Nomura, A., & Kamiyama, T. (2014). The need to improve financial and economic education in Japanese schools. *Nomura Journal of Capital Markets*, 5(3)

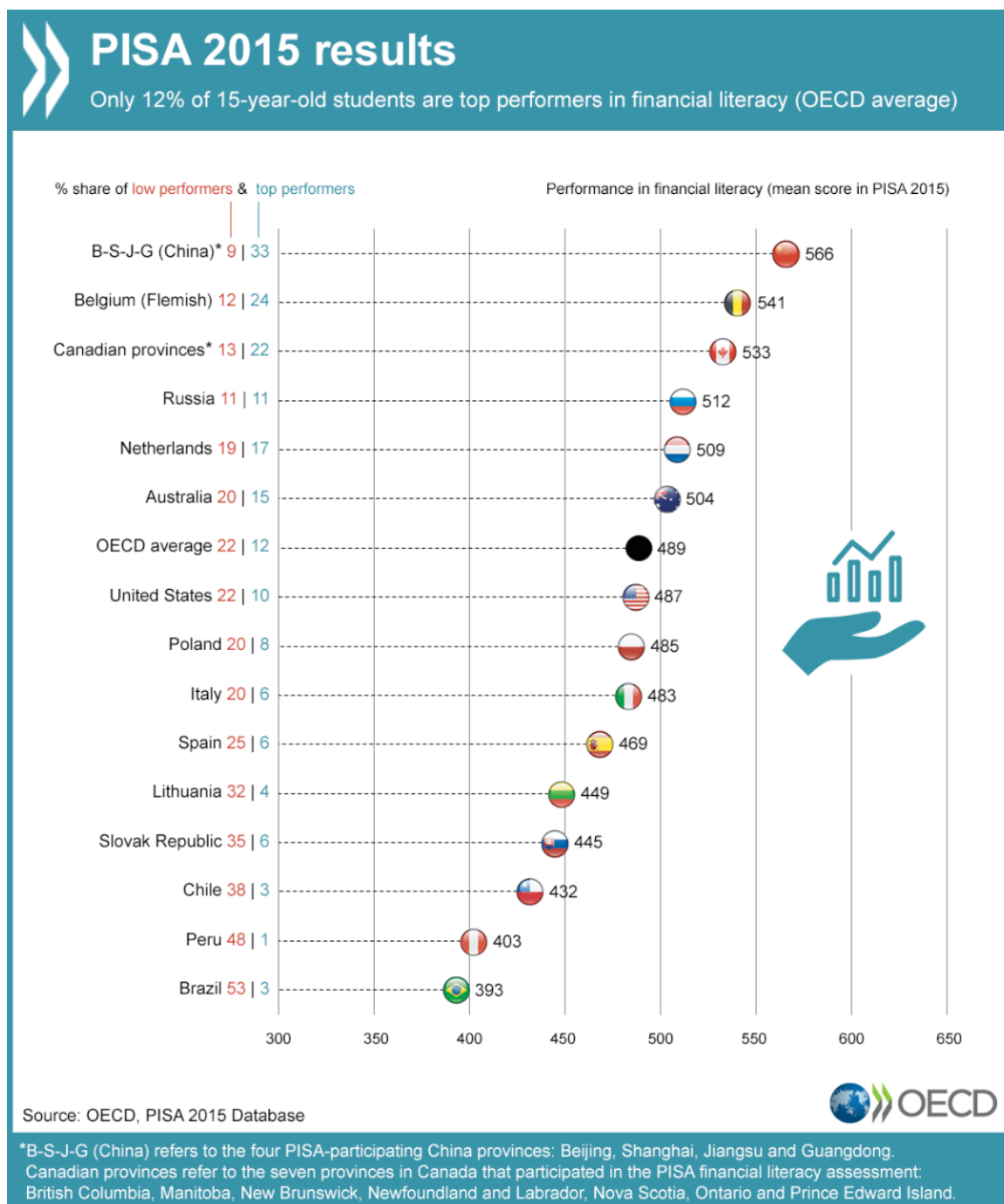
¹¹⁴ From English: "In short, knowledge drives aptitude, which in turn influences how one manages money. Knowledge is worthless without applied experience, and research has shown that experience forms the bridge between knowledge and aptitude" (Hilgert and Hogarth, 2002)

Hogarth, J. M., Hilgert, M. A., Kolodinsky, J. M., & Lee, J. (2001). Problems with credit cards: An exploration of consumer complaining behaviors. *Journal of Consumer Satisfaction, Dissatisfaction and Complaining Behavior*, 14, 88

נספחים

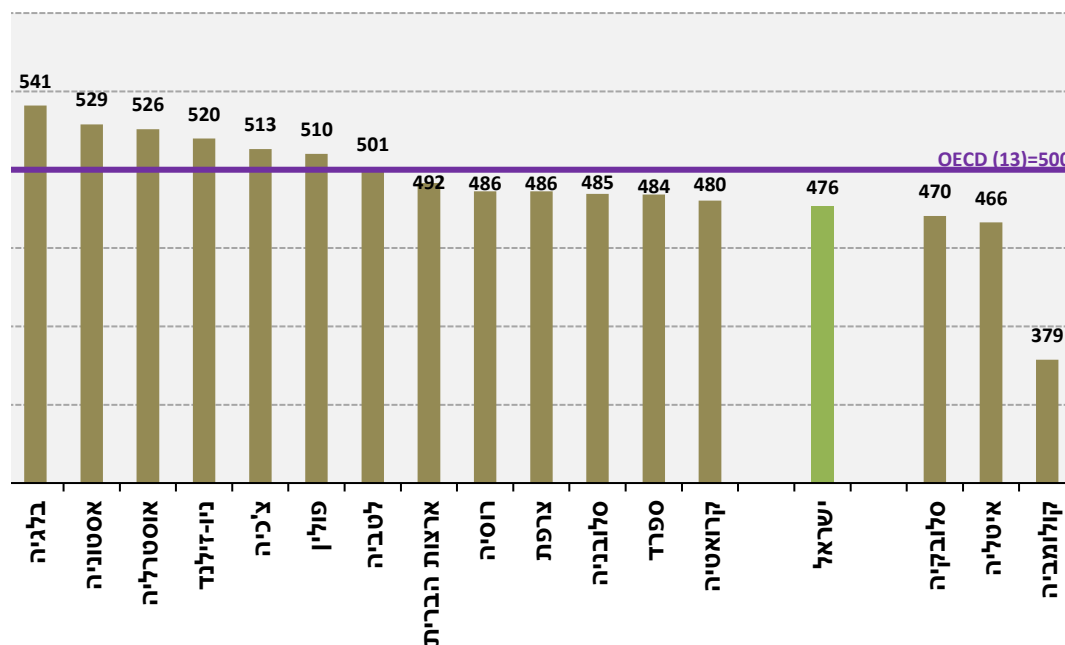
נספח א: תוצאות מבחן פיזה 2015 באוריינות פיננסית

מספר מצומצם של מדינות בחרו להשתתף בחלק של אוריינות פיננסית בפיזה 2015, וישראל לא השתתפה בחלק הזה מסיבות טכניות. להלן התוצאות של המדינות שכן השתתפו (מתוך האתר של OECD), בקרב תלמידים בני 15 :

נספח ב: ממוצע הציונים באוריינות פיננסית במדינות המשתתפות במבחן פיזה

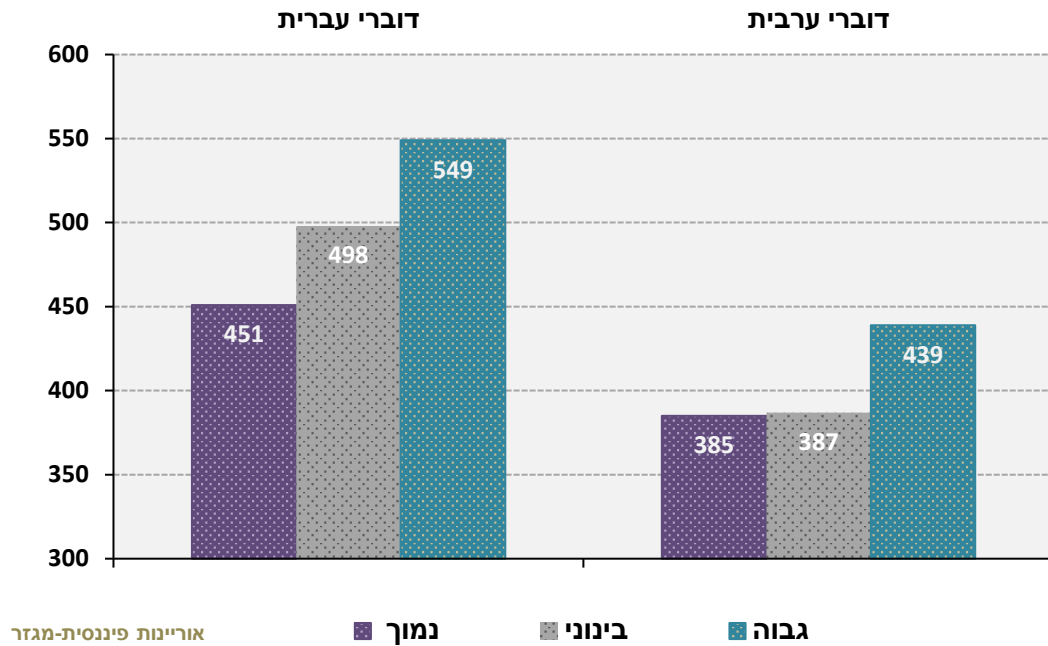
נתונים והסברים הלקוחים מתוך דו"ח של ראמ"ה (2014): "תוצאות ראשונות מתחום אוריינות פיננסית במחקר הבין-לאומי פיזה 2012 (PISA)"

הערה: הקו הסגול מייצג את הציון בממוצע 13 מדינות ה-OECD שנבחנו בתחום אוריינות זה.

נספח ג: הציון הממוצע בישראל באוריינות פיננסית לפי מגזר שפה ולפי רקע חברתי-כלכלי

הציון הממוצע בישראל באוריינות פיננסית לפי מגזר שפה ולפי מגדר (התוצאות שונות בין המגדרים במגזר הערבי, כך שבנות קיבלו ציונים גבוהים יותר. בקרב מדינות ה-OECD שהשתתפו אין הבדל בין הישגי הבנים ובנות).

נספח ד: מידע זמין באנגלית על חינוך פיננסי

1. באתר של חינוך פיננסי לקידום אוריינות פיננסית של משרד החינוך קיימים שני קישורים לפריטים באנגלית:¹¹⁵ (א) אתר בשפה האנגלית המכיל 20 שיעורים בחינוך פיננסי המתאימים לקבוצות גיל שונות, מגילי 3–5 שנים ועד 18+. (ב) אתר המתאר את תוכנית הלימודים בנושא החינוך הפיננסי בארצות הברית והתמורות שחלו בה בשני העשורים האחרונים, בתוך התמקדות במדינת אורגון.
2. באתר של OECD, הדף של חינוך פיננסי:¹¹⁶ (הכול באנגלית)
 - סקירה של מדיניות לאומית לחינוך כלכלי (הכוונה כאן היא לא רק לתלמידים אלא לאוכלוסייה הכללית, בין היתר המלצות ללימוד הנושא כבר בבתי הספר) במטרה לסייע למקבלי החלטות להתבסס על כלים ומחקר ליישום אסטרטגיות לאומיות לחינוך פיננסי.¹¹⁷
 - הערכת תלמידים דרך פיזה
 - חינוך פיננסי לנוער:¹¹⁸ כולל המלצות של ה-OECD על פרקטיקות טובות לחינוך ומודעות פיננסיים משנת 2005; יש הפניה למסמך מ-2012 על קווים מנחים לחינוך פיננסי (OECD INFE 2012).
3. קרן החירום הבין-לאומית לילדים מטעם האו"ם (UNICEF) פיתחה תוכנית של חינוך פיננסי שיושמה בעולם בעשרות מדינות בגילים 5–18, במסגרתה מקנים לילדים הרגלים של חיסכון ומלמדים אותם על אודות תכנון ופעילויות כלכליות באופן אחראי. באינטרנט אפשר למצוא את הגדרות היעדים של התוכנית וכן תיאור כללי של התכנים והפעילויות שמועברים בה ועוד.¹¹⁹
4. קיים אתר אינטרנט של הארגון הבין-לאומי לחינוך פיננסי בקרב ילדים ונוער (CYFI).¹²⁰ האתר כולל בין היתר הדרכות מעשיות עבור המורים לחינוך פיננסי, תיאור של יישום תוכניות לאומיות בעולם ועוד.¹²¹
5. MyMoney.gov - אתר אינטרנט של הוועדה לחינוך ואוריינות פיננסיות (FLEC) בארצות הברית. האתר כולל הפניה לאתר שמיועד לצעירים, למורים ומחנכים וכן לחוקרים. הוא כולל טווח רחב של נושאים ומקדם חמישה עקרונות לניהול כסף אישי: להרוויח, ללוות, לחסוך, להשקיע, לבזבז ולהגן, לצד הסברים קצרים על כל אחד מהעקרונות וכן קישורים לאתרים רלוונטיים. חלק מהמידע אף מאורגן סביב אירועי חיים ספציפיים (למשל, לידת ילד חדש, כניסה לאוניברסיטה ועוד).

¹¹⁵ <https://finance.cet.ac.il/ItemList.aspx?SubjectID=0a610e1e-50b2-4976-9116-31b85f9a52fd#ItemTypes=0&MediaTypes=0&Languages=0>

¹¹⁶ <http://www.oecd.org/daf/fin/financial-education/financial-education.htm>

¹¹⁷ <http://www.oecd.org/daf/fin/financial-education/nationalstrategiesforfinancialeducation.htm>

¹¹⁸ <http://www.oecd.org/daf/fin/financial-education/financial-education-and-youth.htm>

¹¹⁹ https://www.unicef.org/publications/files/CSFE_module_low_res_FINAL.pdf

¹²⁰ <https://childfinanceinternational.org/>

¹²¹ <https://issuu.com/childfinanceinternational/stacks/464b0079c32a4f90970c95ac02f9698d>

6. MoneySmart - אתר אינטרנט אוסטרלי הכולל מידע שאמור לסייע לאזרחים לבצע בחירות בניהול כספיהם האישיים. באתר מוצע מידע על הלוואות ואשראי, פנסיה, השקעות והונאות. כמו כן, גם כאן חלק מהמידע מאורגן סביב אירועי חיים ספציפיים עם קישורים למגוון רחב של נושאים כמו אשראי, בנקאות מקוונת ועוד. נוסף על כך קיים עמוד למחנכים הכולל קישורים לחומרי למידה רלוונטיים.

נספח ה: תיאור התוכן, ההקשר והתהליכים הרלוונטיים לאוריינות פיננסית של בני נוער

(מתוך המצגת באתר של OECD שמתארת את תוצאות פיוז 2015. תורגם על ידי צוות לשכת המדען הראשי)

תוכן

- כסף ועסקאות
- תכנון וניהול פיננסי
- סיכון ותגמול
- מינוף פיננסי

תהליך

- זיהוי מידע פיננסי
- ניתוח מידע בהקשר פיננסי
- אומדן סוגיות פיננסיות
- יישום ידע והבנה פיננסיים

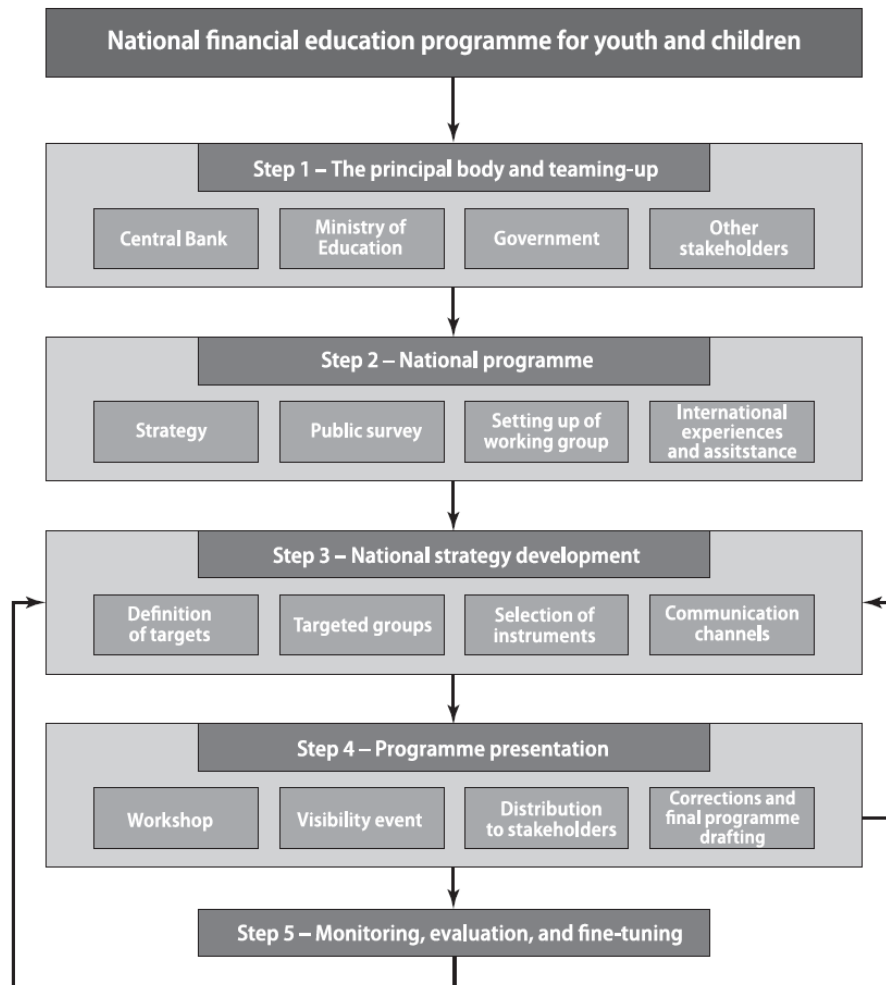
הקשר

- חינוך ועבודה
- בית ומשפחה
- רמת הפרט
- רמת החברה

נספח ו : מתאר כללי ליישום תוכנית לאומית לחינוך פיננסי לילדים ולנוער

(מתוך המאמר של פבריס ולובריק, 2016).

Scheme 1: Developing of National Financial Education Programme for Youth and Children

נספח ז : מתאר למיקוד של מחקר עתידי בתחום של חינוך פיננסי

(מתוך המאמר של קולינס וויט, 2015)

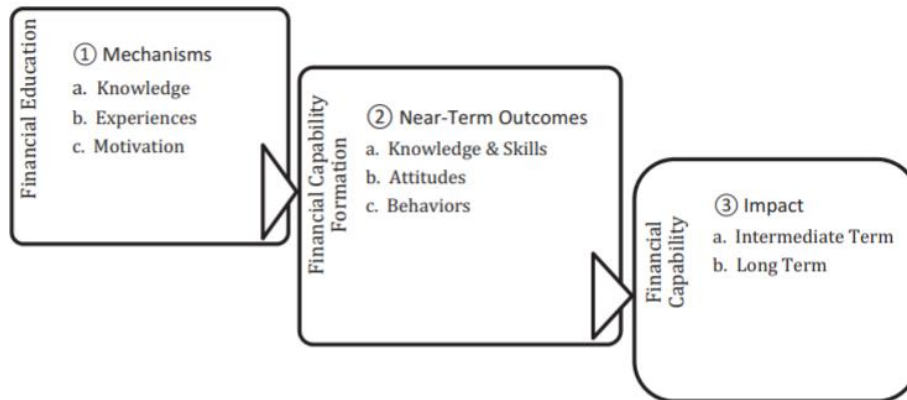

FIGURE 1 Framework for synthesis.

נספח ח: מידע זמין על חינוך פיננסי

1. מידע זמין בעברית על חינוך פיננסי

1.1. מערכי שיעור בחינוך פיננסי דרך "האוצר שלי", מטעם משרד האוצר¹²²

- מערכים למורה עבור שיעורים המיועדים לסבים ולנכדים בנוגע להתנהלות כלכלית נכונה: מיועדים למורים שיעבירו להורים או לסבים/סבתות כיצד להעביר תכנים על חינוך פיננסי, בתוך שיתוף פעולה והידברות עם ההורים או הסבים;
- מצגות, מערכים ודפי עבודה עבור העברת שיעורים לתלמידי כיתות ב-ג בנושא התפתחות הכסף: איך נוצר כסף, מהי משמעותו, אילו שטרות קיימים היום ואמצעי הזיהוי כנגד זיוף.¹²³

1.2. BrainPOP¹²⁴

- בריינפופ העלו בנושא "חינוך פיננסי" 14 סרטוני אנימציה, לרובם גם חלקים נלווים של "בחן את עצמך", שאלות ותשובות וציר זמן. בין הנושאים נמנים: אדם סמית, בורסה ומניות, בנקאות, הבורסה, השוואת מחירים, כסף, כרטיסי אשראי, מיתון, מיסים, משכנתאות, פיאודליזם, ריבית, תורת המשחקים ותקציבים.
- במסגרת אותם סרטונים, ישנו גם מערך שיעור בנושא תקציבים המיועד לכיתות ג-ד, ושני חידונים על מיתון ועל אדם סמית.

1.3. תוכנית מקוונת של משרד החינוך¹²⁵

- כמות גדולה של תרגילים ופעילויות אינטראקטיביות בעברית ובערבית בנושא חינוך פיננסי, לפי מערכי השיעורים שהשתמשו בהם בפעילות של משרד החינוך ובנק ישראל (כאמור, מיועד לגיל 15).¹²⁶ כולל גם סרטוני מידע על הנושאים השונים שמיועדים לתלמידים.
- מילון מושגים פיננסי: הסבר בעברית ובערבית על מושגים כמו אינפלציה, בורסה וכדומה.¹²⁷

- סרטוני וידיאו של הרצאות מומחים מתוך כנסים להשתלמויות מורים.

1.4. "להבין את הכסף - חינוך פיננסי לנוער", מטעם אורט ובנק הפועלים¹²⁸

- פרקי לימוד בנושאים האלה: כסף ואמצעי תשלום, הבנק, חיסכון, צרכנות נבונה, ניהול תקציב אישי, הכנסות, שיח משפחתי פיננסי, שוק ההון ותקשורת כלכלית.
- האתר כולל קבצי אודיו וסרטונים בנושאים השונים, תרגילים מקוונים. חלק מהתכנים מיועדים עבור הורים, הסברים כיצד עליהם לדבר עם ילדים על חינוך כלכלי.

¹²² <https://haotzarsheli.mof.gov.il/Calculators/Pages/Financial-Education.aspx>

¹²³ יש גם מערכים שמיועדים למדריכים לגילי 18-25 בנושא אוריינות פיננסית, מודעות להתנהלות כלכלית וכולי.

¹²⁴ https://il.brainpop.com/theme_45

¹²⁵ <https://finance.cet.ac.il>

¹²⁶ <https://finance.cet.ac.il/ItemList.aspx?SubjectID=7b72c8d5-89c8-4221-96a3-e98a9e3968a0#ItemTypes=0,1,2&MediaTypes=0,1,2,3&Languages=0,1>

¹²⁷ <https://lib.cet.ac.il/pages/glossary.asp?item=47>

¹²⁸ <https://money.ort.org.il>

ישנה גם התייחסות גם לנוער עובד, לידיעת הזכויות שלו.

1.5. רשת חינוך עתיד¹²⁹

- 1.6. פורטל עובדי הוראה - מרחב פדגוגי¹³¹

- סרטונים ופעילויות (חלקן אינטראקטיביות) לתלמידים. יש כפילויות/חפיפה עם חומרים ממט"ח, אם כי חלק מהפעילויות מפנות למקורות חיצוניים אחרים כמו "איפה הכסף? משחקים ולומדים על כסף ועסקים".¹³²

<https://atidedu.org.il/%D7%9E%D7%A1%D7%9C%D7%95%D7%9C%D7%99-%D7%9C%D7%99%D7%9E%D7%95%D7%93/%D7%AA%D7%97%D7%95%D7%9E%D7%99-%D7%93%D7%A2%D7%AA-%D7%9E%D7%A7%D7%A6%D7%95%D7%A2%D7%95%D7%AA-%D7%9C%D7%99%D7%9E%D7%95%D7%93/%D7%97%D7%99%D7%A0%D7%95%D7%9A-%D7%A4%D7%99%D7%A0%D7%A0%D7%A1%D7%99-%D7%9C%D7%93%D7%95%D7%91%D7%A8%D7%99-%D7%A2%D7%91%D7%A8%D7%99%D7%AA>⁻¹²⁹

<https://atidedu.org.il/wp-content/uploads/sites/204/2017/04/%D7%9E%D7%93%D7%A8%D7%99%D7%9A-%D7%9C%D7%9E%D7%95%D7%A8%D7%94-%D7%97%D7%99%D7%A0%D7%95%D7%9A-%D7%A4%D7%99%D7%A0%D7%A0%D7%A1%D7%99-%D7%A2%D7%91%D7%A8%D7%99%D7%AA.pdf>⁻¹³⁰

https://pop.education.gov.il/tchumey_daat/moledet_hevra_ezrahut/yesodi/noseem_nilmadim/hinuch/pinansi
http://kids.gov.il/money_he/jcd/1854.html¹³²

1.7 בנק ישראל¹³³

- סיור לימודי במרכז המבקרים של בנק ישראל¹³⁴
- פעילויות לבני נוער מתוך חודש מודעות פיננסית: פעילות בשיתוף משרד החינוך שנעשתה במהלך החודשים נובמבר 2017 ופברואר 2018 ובמסגרתה הועברו שיעורים במאות כיתות ט ברחבי הארץ. מטרת הפעילות הייתה הגברת המודעות הפיננסית של בני הנוער והקניית כלים פרקטיים בהתנהלותם הצרכנית-בנקאית לקידום עצמאותם ורווחתם הפיננסית של הנערים.
- באתר של בנק ישראל אפשר למצוא מצגות של שני המפגשים, סרטון שמתאר את ההתרחשות של אותה פעילות, דף מעקב לפעילות תקציב וכן מדריך למנחה (פירוט על המפגשים, מטרותיהם, פעילויות ומשימות לתלמידים ועוד).

1.7. פעמונים¹³⁵

"פעמונים" היא עמותה שמנסה לסייע למשפחות להתנהל כלכלית נכון. האתר שלהם כולל רעיונות לפעילויות של ההורים עם הילדים בנושא חינוך פיננסי, משחקים, סרטונים, הסברים כתובים וגם רעיונות לפעילויות באופן כללי מול תלמידים וצעירים. עם הסרטונים יש מערכי שיעור, שאלות לדיון ועוד.

1.8 הסכמים (פודקסטים) בנושאים כלכליים

קיימים הסכמים רבים בעברית שעוסקים בכלכלה ומיועדים בעיקרם למבוגרים: "חיות כיס", "כשבגרוש היה חור" אשר משלב גם תכנים על היסטוריה, "קטע כלכלי" ו"ערך מוסף". ההסכמים "שלושה שידועים" ו"האוניברסיטה הקטנה של המדעים" מיועדים גם לתלמידים בגילי חטיבה או תיכון ועוסקים בנושאים שונים. במרכזם של כמה מהפרקים עומדים נושאים כלכליים (לדוגמה, הפרקים 'בואו נדבר כסף' ו'שלוש נקודות ציון בדרך להמצאת הכסף המודרני' בהתאמה).

2. מידע זמין באנגלית לחינוך פיננסי באנגלית (ראו גם נספח ד)

1. High school financial planning program - תוכנית הדגל של הארגון ללא מטרות רווח, National Endowment for Financial Education, שמקורו בארצות הברית. האתר כולל מערכים **למורים** וכן ספרי לימוד מקוונים, חוברות תרגול והסברים עבור **תלמידים** בשישה נושאים מרכזיים: ניהול כסף, השאלה (אשראי, הונאת זהות), צבירת כוח (סגנון חיים, השקעה בעבודה), השקעה, שירותים פיננסיים וביטוח. האתר כולל גם משאבים אינטראקטיביים וגם שיעורים עבור **הורים**.¹³⁶

¹³³ <https://www.boi.org.il/he/consumerinformation/consumerissues/pages/financialeducation.aspx>

¹³⁴ <https://www.boi.org.il/he/Education/VisitorsCenter/Pages/Default.aspx>

¹³⁵ <https://paamonim.org/he/category/pass-on/%D7%A4%D7%A2%D7%99%D7%9C%D7%95%D7%AA-%D7%9E%D7%95%D7%9C-%D7%A7%D7%91%D7%95%D7%A6%D7%94-%D7%A0%D7%97%D7%99%D7%A0%D7%95%D7%9A-%D7%A4%D7%99%D7%A0%D7%A0%D7%A1%D7%99-pass-on/>

¹³⁶ <https://www.hsfpp.org/>

2. Financial Fitness for Life - תוכנית לימוד מפורטת בתשלום לילדים מגן עד כיתה י"ב המחולקת לספרים לפי גילים. באתר אינטרנט יש גם עזרים עבור הפעילויות וספר הדרכה עבור ההורים. התוכנית מטעם המועצה לחינוך פיננסי בארצות הברית.¹³⁷
3. Wise Pockets World – אתר אינטראקטיבי בעל אנימציה פשוטה ביותר הכולל חומרי למידה ועזרים חזותיים המיועד לאוכלוסיות של מורים, הורים ותלמידים בבית הספר היסודי.¹³⁸

¹³⁷<http://fffl.councilforeconed.org/>
¹³⁸<http://wisepockets.umsl.edu/>